

सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी

अध्याय तिसरा

अर्जुन उघाच :- ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

ज्यायसी, चेत, कर्मणः, ते, मता, बुद्धिः, जनार्दन,
तत्, किम्, कर्मणि, घोरे, माम्, नियोजयसि, केशव

अर्जुन म्हणाला, हे श्रीकृष्णा, कर्मपेक्षां ज्ञान श्रेष्ठ आहे, असें जर तुझें मत आहे, तर
मग हे केशवा, मला युध्दरूपी घोर कर्म करण्याला कां प्रवृत्त करण्याचा प्रयत्न करतोस ?

मग अर्जुने द्विषितलें । देवा तुझीं वाक्य बोलिलें ।
तें मियां परिसिलें । कमळापती ॥ २ ॥

तेथ कर्म आणि कर्ता । नुरे चि पल्हातां ।
ऐसें मत तूऱ्यें अनंता । निश्चित जरि ॥ २ ॥

तरि मातें केवि हरी । द्विषिति संग्रामु करीं ।
इये लाजसि ना घोरीं । कर्मा सूतां ॥ ३ ॥

हां गा तूं चि कर्म अशेष । निराकरिसि निःशेष ।
आणि मजकरविं हिंसक । करवीसि कां ॥ ४ ॥

तरि हें विचारीं हरीकेशा । तूं मानु नेंदसि कर्मलेशा ।
आणि एसणी हे हिंसा । करवीतसि ॥ ५ ॥

च्यामिश्रेण वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

ह्या संदिग्ध भषणने माझ्या बुद्धिला तूं भ्रमात पाडल्यासारखे करीत आहेस.
ज्याच्यायोगानें मी कल्याण पावेन तें एकच निश्चयपूर्वक मला सांग.

देवा तुवां चि ऐसें बोलावें । तरि नेणता आदीं काइ करावें ।
आतां सरलें द्विणों आधवें । विवेकावें ॥ ६ ॥

हां गा उपदेशु जरि ऐसा । तरि अपभ्रंशु तो कैसा ।
आतां पुरला पां धिंवसा । आत्मबोधाचा ॥ ७ ॥

मग अर्जुन म्हणाला, हे कमलापती श्रीकृष्णा,
तुम्हीजे बोलला ते मी नीट ऐकले,
श्रीअनंता, जर ब्रह्मी स्थितीमध्ये कर्म आणि कर्ता या अवस्था
उरतच नाहींत, व हेंच जर तुझें मत निश्चित असेल,
त मग हरीकेशा, ' पार्था, तूं संग्राम कर ' असें मला कसें सांगतोस ? ह्या
मोठ्या घोर कर्मामध्ये मला प्रवृत्त करतांना तुला संकोच कसा घाटत नाहीं ?
तुम्हीच ब्रह्मस्थितीचे ठिकाणी सर्व कर्माचा निःशेष निरास करतां,
तर मग हे हिंसात्मक कृत्य माझ्याकडून कां करवितां ?
भगवंता ! तेव्हा याचाच विचार कर, तूं आत्म्याचे ठिकाणी कर्मलेशाहि उरत नाही
असे मान्य करतोस, तर मग माझ्या हातून ऐचढी मोठी हिंसा का करवीत आहेस ?

च्यामिश्रेण, इव, वाक्येन, बुद्धिम्, मोहयसि, इव, मे,
तत्, एकम्, वद, निश्चित्य, येन, श्रेयः, अहम्, आप्नुयाम्

देवा, तुम्हीच जर असे बोलूं लागलां, तर आम्ही अज्ञान्यांनी
काय करावे ? आतां विवेकावें राज्य संपलेच का म्हणेनास !
अज्ञान घालविण्याकरितां जर असा संदिग्ध उपदेश कराल, तर मग भ्रमात
पाडणे कसें असेते ? आतां आमची आत्मबोधाची इच्छा पूर्ण झाली म्हणावयची !

वैद्यु पथ्य चारुनि जाये । मग विष आपण चि सुये ।
तरि रोगिया कैसेनि जिये । सांघैं मज ॥ ८ ॥

जैयें आंधलेया आक्षांटा । कां माजचणदान मर्कटा ।
तैसा उपदेशु हा गोमटा । ॐँडचला आक्षां ॥ ९ ॥

मीं आदीं चि काहीं नेणे । वरि कवळिलां मोहें एणे ।
कृष्णा विवेकु एयाकारणे । पूसिला तूते ॥ १० ॥

तंव तूझी एकएक नवाई । एथ उपदेशामाझि गावांड ।
तरि अनुसरलेया काई । घोज सांघैं ॥ ११ ॥

आक्षिं तनु मनु जीवें । तूझेया बोला ॐटंगावें ।
आणि तुवां चि ऐसे बोलावें । तरि सरले द्वाणे ॥ १२ ॥

आतां ऐसियापरी घोधियी । तरि नीकें आद्वां करिस्या ।
एथ ज्ञानाची आश काइसी । अर्जुनु द्वाणे ॥ १३ ॥

तिये जाणिवेचें कीरु सरले । परि आणिक एक असे जाले ।
जें थीतें हें डहुळले । हृदय माझें ॥ १४ ॥

तेहिं चि कृष्णा तूऱ्हे । हें चरित्र काहीं नेणिजे ।
जरि चित्त पाहांसि माझें । एणे मीसें ॥ १५ ॥

ना तरि झांकीतु आहासि मातें । किं तत्व चि कथिले ध्वनितें ।
हें अवगमितां निरुतें । जाणावे ना ॥ १६ ॥

द्वाणौनि आइकै देवा । हा भावार्थु आतां न बोलावा ।
मज विवेकु तो सांगावा । मन्हाटा जी ॥ १७ ॥

मी अत्यंतु जडू असें । परि ऐसा ही नीकें परिहसें ।
कृष्णा बोलावें तुवां तैयें । एकनिष्ठ ॥ १८ ॥

वैद्याने रोग्याला पथ्य सांगितले आणि हे सांगून झाल्यावर मग त्यानेच
जर रोग्यास विष दिलें, तर तो रोगी कसा चांचावा हें मला सांग बरे ?
आंधब्ल्यांला जसें आडमार्गात घालावें किंवा माकडाला मद्य पाजावे म्हणजे त्यांची
जशी स्थिती होईल त्या प्रमाणे तुझा हा उपदेश आम्हांला फार चांगला लाभला आहे !
श्रीकृष्णा, पहिलेच मी अत्यंत अज्ञानी आहे. त्यात पुन्हा स्वजनांच्या
मोहाने ग्रस्त झालो, म्हणून मी नक्की योग्य काय ते तुला विचारले.
तर तुझे एक एक नवीनच ! तुझ्या उपदेशामध्ये गंतागुंतच दिसून
येते. तर तुझ्या उपदेशाप्रमाणे चालणांच्याशीं तू असे वागतोस कां ?
आम्हीं कायाचाचामनानें करून तुझ्या बोलावर विसंबून असावें,
आणि तूंच असें करावेस, तर मग सर्व कारभार आटोपला म्हणायचा.
अर्जुन म्हणतो देवा ! आता अशाच अनिश्चितपणे उपदेश करणार असशील, तर
आमचे घान कल्याण करतोस ! आता येथे विवेक ज्ञानाची काय आशा राहील ?
अशा उपदेशात निश्चित मार्ग कळण्याची आशा तर राहिलीच नाही. पण यांत
आणखी एक असें झाले कीं, माझे मन जरा तरी स्थिर होते ते पार गडबडून गेले आहे.
त्याच प्रमाणे श्रीकृष्णा, तुझें हें चरित्र काहीं समजत नाहीं; तू मला
मुद्वाम चकवतो आहेस कीं या निमित्तानें तूं माझें मन पाहतो आहेस ?
किंवा थापा मारून चकवीत आहां, का गुढार्थानें ब्रह्मस्थरूप
सांगत आहा ? तरी निश्चित असें काहींच समजत नाहीं.
म्हणून देवा, ऐक. असे गुप्त भावार्थाचे बोलणे पुरे करा आणि
मला तो विचार माझ्या भाषेत, सरल सोपा करून कथन करा.
श्रीकृष्णा, मी अतिशय मंदबुद्धी आहें, तेहां आतां असें
सरल व निश्चित बोला, कीं मलाही चांगला उलगडा व्हावा.

दैखैं रोगातें जीणावें । ॐषध तरि घेयावें ।
परि तें रुचिकर होआवें । मधुर जैसें ॥ १९ ॥

तैयें यकलार्थभरित । तत्व सांघावें उचित ।
परि बोधे माझें चित्त । जियापरीं ॥ २० ॥

देवा तुज ऐसा निजगुरु । आजि आर्तिची धणि कां न करू ।
एथ भीड कवणाची धरू । तूं माये आमची ॥ २१ ॥

हां गा कामधेनूचे दुभते । आणि दैवे जाले आपैते ।
तरि कामनेची कां तेयें । वाणि कीजे ॥ २२ ॥

जरि चिंतामणि हाता चडे । तरि वासनेचें कवण सांकडे ।
कां आपुलेनि सुरवाडे । इळावें ना ॥ २३ ॥

दैखैं अमृतसिंधुते टाकावें । मग ताहाना जरि फूटावें ।
तरि सायास कां करावे । मागील ते ॥ २४ ॥

तैसा जन्मांतरीं वहुतीं । उपसितां लक्ष्मीपती ।
तूं दैवे आजि हातीं । जालासि जरि ॥ २५ ॥

तरि आपुलालिया सावेसा । कां न मगावासि परेशा ।
देवा सुकांलु हा मानसा । पाहाला असे ॥ २६ ॥

दैखैं यकलार्तिचे जियाले । आणि पुण्य यशासि आले ।
हे मनोरथ जाले । विरई माझे ॥ २७ ॥

जि परममंगलधापा । देवदेवोत्तमा ।
तूं स्वाधीनु जी आद्यां । द्व्याणौनियां ॥ २८ ॥

दैखैं मातेचां ठांडे । आपत्या अनघसरु नाहीं ।
स्तन्यासि लागौनि पाई । जियापरीं ॥ २९ ॥

हैं पहा, रोग हटविण्याकरितां औषध तर घावे लागते, ते कडू नको, ते रुचकर व गोड असावे म्हणजे रोगी आनंदाने घेर्डील.

तप्रमाणे सर्वार्थाने भरलेले योग्य तत्व मला सोप्या शब्दांत सांग, जेणेकरून ते माझ्या मनाला निःसंशय कलेल.

देवा तुमच्यासारखा गुरु मला मिळाला असतां मी माझी इच्छा पुरवून घ्यायला का संकोच करू ? आतां इथें भीड तरी कुणाची धरायची ? तूं आमची मायच आहेय ! सुदैवाने आपल्या घरी कामधेनूचे सर्व इच्छा पुरवणारे दुभते जर प्राप्त झाले तर तशा प्रसंगी हवें ते मागण्यास कमी कां करावे ?

जर चिंतामणीच हातीं आला, तर मनोरथ पूर्ण होण्याला काय अडचण पडेल ? मग आपल्याला हघी तशी इच्छा कां करू नये ?

असे पहा, कीं अमृतसमुद्रापाशीं येऊन पोंचावे, आणि तहानेने तडफडावे, अशा वेळीं तहान शमवण्यासाठी अमृतसागराजवल येण्याचे पहिले श्रम तरी कशाला करावे ? त्याप्रमाणे हे देवा लक्ष्मीपते, अनेक जन्मापर्यंत तुमची उपासना करितां दैव योगाने आज जर तुझी आम्हांस प्राप्ती झाली आहे, तर मग आम्हीं आपल्या हौसेप्रमाणे, हे परमेश्वरा, तुमच्याजचळ कां मागणे करू नये ? माझ्या मनांतील हेतू पूर्ण सफल होण्याची ही वेळ आली आहे.

तुझ्या प्राप्तीमुळे माझ्या सर्व इच्छाना चेतना लाभली. आज माझें पूर्व पुण्य यशस्वी झाले माझ्या मनोरथांना आज पूर्ण विजय मिळाला, या सर्वाचे कारण एकच आहे. परम मंगलाच्या आश्रयस्थाना, देवेश्वरा, तुम्ही आज आम्हांला सर्वस्वी अनुकूल झालां आहां,

पहा, जसें लहान मूलाला स्तनपान करण्यास आईच्या ठिकाणीं वेळ-अवेळ अशी कांहींच नस्ते;

तैसें देवा तूते । पूसिजत असे आवडते ।
आपुलेन आर्ते । कृपानिधी ॥ ३० ॥

तरि पारत्रिकीं हित । आणि आचरतां उचित ।
तें सांघै एक निश्चित । पार्थु द्याणे ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच-

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

भगवान म्हणतात हे निष्पाप अर्जुना ! मी या लोकामध्ये ज्ञानयोगानें
सांख्याचा व कर्मयोगानें कर्म करणारांचा असे दोन मार्ग पूर्वी सांगितले आहेत.

तंव येया बोला अच्युतु । सांघैन द्याणे विस्मितु ।
अर्जुना परिसैं हा ध्वनितु । अभिप्रात॑ ॥ ३२ ॥

जें बुद्धियोगु सांगतां । सांख्यमतसंस्था ।
प्रकटिली स्वभावता । प्रसंगे आर्ती ॥ ३३ ॥

तो उद्देशु तू नेणसी चि । द्याणैनि क्षोभलसि घायां चि ।
तरि जाणै आतां मियां चि । उक्ता दोन्ही ॥ ३४ ॥

अवधारीं घीरश्रेष्ठा । इये लोकीं इया दोन्ही निष्ठा ।
मज चि पासैनि प्रकटा । अनादिसिद्धा ॥ ३५ ॥

एक ज्ञानयोगु द्याणिजे । तो सांख्य अनुष्ठिजे ।
जेथ वोळखीसवें पाविजे । तदूपता ॥ ३६ ॥

एरु कर्मयोगु जाण । जेथ साधकजन निपुण ।
होउनियां निर्वाण । पावति वेळे ॥ ३७ ॥

हे मार्ग तरि दोन्ही । परि एकवटति निदारीं ।
जैसी सिद्धसाध्यभोजनीं । त्रुप्ति एकि ॥ ३८ ॥

त्याप्रमाणे, देवा ! तू कृपानिधी आहेय म्हणून मी आपल्या
इच्छेला येईल त्याप्रमाणे तुला घाटेल ते विचारीत आहें.

तरमग परलोकीं कल्याणकारक आणि इहलोकीं आचरण्यास योग्य
असेल तें निश्चित तत्त्व तू मला कां सांगत नाहीस, असें अर्जुन म्हणाला.

लोके, अस्मिन्, द्विविधा, निष्ठा, पुरा, प्रोक्ता, मया, अनघ,
ज्ञानयोगेन, साङ्ख्यानाम्, कर्मयोगेन, योगिनाम्

अर्जुनाच्या या भाषणानें श्रीकृष्ण आश्चर्यचकित होऊन म्हणून लागले,
अर्जुना, मला काय म्हणायचे होते ते मी थोडक्यात यूचित केले.

तुला बुद्धियोग स्पष्ट करून सांगत असतांना प्रसंगानुसार
यहजच आम्ही सांख्याचा ज्ञानयोगाही कथन केला.

तो आमच्या प्रतिपादनाचा हेतु तू जाणलाच नाहीस, म्हणून व्यर्थ
क्षोभलसा. पण हे दोन्ही मार्ग मीच सांगितले आहेत हे लक्षात असू दे.

हे वीरश्रेष्ठा अर्जुना या लोकामध्ये ज्ञाननिष्ठा व कर्मयोगनिष्ठा
अशा ज्या दोन निष्ठा पूर्वीच मजपासूनच प्रकट झाल्या आहेत.

यांत एक जो ज्ञानयोग म्हणतात, त्याला सांख्यवादी अनुसरतात, व ज्या
योगाने ब्रह्मस्वरूपाची ओळख होतां परमात्मस्वरूपांशीं तन्मयता प्राप्त होते.

दुसरा मार्ग आहे त्याचे नांव कर्मयोग. या मार्गामध्ये निपुणता
मिळवून साधकजन निष्णात झाले की परम गतीला पावतात.

असे हे मार्ग दोन असेले, तरी माझ्याजवळ ते दोन्ही एकवटतात. ज्याप्रमाणे
तयार असलेल्या व तयार करावयाच्या भोजनापासून जशी सारखीच तुप्ती होते,

कं पूर्वापर सरिता । भिन्ना दीसति पल्हातां ।
मग सिंधुमिळणीं ऐक्यता । पावति शेणीं ॥ ३९ ॥

तैसीं दोन्ही इयें मतें । सूचीति एका चि कारणातें ।
परि उपासित ते योग्यते- । अधीन असे ॥ ४० ॥

देखै उत्पवनासरिसा । पक्षिया फळासि झांबे जैसा ।
सांघै नरु केहि तैसा । पावे वेगे ॥ ४१ ॥

तो हळूहळू टाळें । केतुकेनि एके वेळें ।
मार्गाचेनि बळें । निश्चित टाकी ॥ ४२ ॥

तैसे विहंगममतें । अधिष्ठूनि ज्ञानातें ।
सांख्य सद्य मोक्षातें । आकलिति ॥ ४३ ॥

एर योगिये कर्माधारे । विहिते चि निजाचरे ।
पूर्णता अवसरे । पावते होंति ॥ ४४ ॥

न कर्मणामनारम्भान्नेष्कर्म्यं पुरुषोऽश्रुते ।
न च सन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

मनुष्य कर्माच्या न करण्यानें कर्मशून्यर्त्वं प्राप्त होत नाहीं तसेचे
नुसता कर्मसन्यास केला तर तो ब्रह्मस्यरूप होतो असेही नाही.

वांचूनि कर्मारंभ उचित । न करितां सिद्धयत ।
कर्महीना निश्चित । होइजे ना ॥ ४५ ॥

कां प्राप्त कर्म सांडिजे । एतुलेनि नैष्कर्म्या होइजे ।
हें अर्जुना वायां चि बोलिजे । मूर्खपणे ॥ ४६ ॥

सांघै पैला तीरा जावे । ऐसे व्यसन जेथ पावे ।
तेथ नावेतें त्यजावे । घडे केहि ॥ ४७ ॥

किंवा पूर्वघाहिनी व पश्चिम घाहिनी अशा दोन नद्या घाहताना भिन्न भिन्न
दिसतात, परंतु समुद्रांत मिळण्याचे वेळी त्या जशा अखेरीस एकरूप पावतात,
त्याप्रमाणे कर्मयोग व ज्ञानयोग हे दोन्ही संप्रदाय एकाच परमार्थसाधनाचे
मार्ग आहेत, केवळ यांचे आचरण साधकाच्या योग्यतेवर अवलंबून असतें.
उड्हाण करून पक्षी वृक्षाघरील फळाला एकदम जाऊन भिंडू शक्तो, त्या प्रमाणे
मनुष्याला त्या वेगानें तें फळ कसें प्राप्त करून घेतां येईल ? सांग वरे ?
तो हळूहळू एका फांदीवरून दुसऱ्या फांदीवर अशा क्रमा
क्रमाने मार्ग आक्रमीत इष्ट फळापर्यंत नक्की पोहोचतो
त्याच प्रमाणे या विहंगम-मार्गरूपी ज्ञानमार्गाचा आश्रय
करून ज्ञानी विलंब न लागतां मोक्ष साध्य करून घेतात.
पण कर्मयोगी हे आपल्या विहित वर्णाश्रमधर्माचे आचरण करून
काही कालांतराने का होईना पूर्णत्वाला, मोक्षाला प्राप्त होतात.

न, कर्मणाम्, अनारम्भात्, नैष्कर्म्यम्, पुरुषः, अश्रुते,
न, च, सन्यसनात्, एव, सिद्धिम्, समधिगच्छति

आरंभीं योग्य विहित कर्मे केल्यावांचून, कर्महीनाला
सिद्धा प्रमाणे नैष्कर्म्यसिद्धि खचितच लाभणार नाहीं.
किंवा विहित कर्म सोडल्यानेच केवळ पुरुष कर्मरहित होतो असे
म्हणणे, अर्जुना अगदीं वायफळ आणि असंमजस्यपणाचे आहे.
पलीकडील तीराला कसें जावे अशी जेथें अडचण पडली आहे,
तेथें नावेशिवाय जाऊं म्हटलें तर कसें जातां येईल, सांग वरे ?

ना तरि तृप्ति इच्छिजे । तरि कैसेनि पाकु न कीजे ।
कां सिद्ध ही न येविजे । केवि सांवै ॥ ४८ ॥

जंव निरार्तता नाहीं । तंव व्यापारु असे पांडे ।
मग संतुष्टिचां ठांडे । कुंठे साहाजें ॥ ४९ ॥

द्वौनैनि आइकै पार्था । जेया नैष्कर्म्यपदीं आस्था ।
तेया उचित कर्म सर्वथा । त्याज्य नोहे ॥ ५० ॥

आणिक आपुलिये चाडे । गा आपादिले हें मांडे ।
किं त्यजिले कर्म सांडे । ऐसें आहे ॥ ५१ ॥

हें वायां सि सैरा बोलिजे । उकलु तरि देखों पाहिजे ।
परि त्यजितां कर्म न त्यजे । निप्रांत मार्नी ॥ ५२ ॥

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणेः ॥ ५ ॥

कारण कोणीही पुरुष केव्हांही क्षणमात्र देखील कर्म केल्याखेरीज राहत नाहीं. निःसंदेह
सर्वच पुरुष प्रकृतीपास्यून उत्पन्न झाहेल्या गुणांनी पराधीन होत्याते कर्म करीत असतात.

जंव प्रकृतिचें अधिष्ठूनि । तंव सांडि मांडि हें अज्ञान ।
जे चेष्टा ते गुणाधीन । आपैसी असे ॥ ५३ ॥

देखै विहित कर्म जेतुले । ते खकल जरै ३००संडिले ।
तरि स्वभाव काइ निमाले । इंद्रियांचे ॥ ५४ ॥

सांघै श्रवणे अङ्कों ठेले । किं नेत्रांचे तेज गेले ।
हें नासारंघ बुजाले । परिमलु नेघे ॥ ५५ ॥

कां प्रणापानगती । खलन जाले इये मर्ती ।
किं क्षुधातृष्णादि आर्ती । खुंटलिया ॥ ५६ ॥

किंवा भोजनापास्यून जो तृप्तीची इच्छा करतो, त्याला स्वयंपाक न करतां
किंवा आयते शिजवलेले अन्नही घेतले नाही तर क्षुधाशांती होईल का ?

जोंपर्यंत निरिच्छता प्राप्त झाली नाहीं, तोपर्यंत कर्म करणे हें शिळ्क
राहणारच. जेव्हा आत्मतृप्ती होईल तेव्हा मग कर्म सर्व खुंटते.

म्हणून अर्जुना ! ज्याला कर्मरहित अशा आपल्या आत्मस्वरूपाचे ठिकाणी स्थिर
राहावयाचे असेल, त्यानें आपलीं विहित कर्म टाकणे मुळींच योग्य होणार नाहीं
आणखी आपल्या इच्छेप्रमाणे कर्माचा स्वीकार केला असतां
तें घडतें आणि आणि तें त्यागल्यानें काय कर्मत्याग होतो ?

तसे म्हणणेही व्यर्थ आहे. खोल विचार करून पाहिले तर कर्म
करण्याचे टाकले म्हणजे कर्मत्याग होतो असें नाहीं, हे पक्के समज.

न, हि, कश्चित्, क्षणम्, अपि, जातु, तिष्ठति, अकर्मकृत्,
कार्यते, हि, अवशः, कर्म, सर्वः, प्रकृतिजैः, गुणैः

जोंपर्यंत शरीराचा आश्रय आहे, तोपर्यंत मी कर्म टाकीन अथवा करीन हे म्हणणे
मूर्खपणाचें आहे. कारण कर्म करणे, न करणे हेच मुळीं गुणांच्या स्वाधीन आहे.
जेवढीं विहित कर्म आहेत तेवढीं स्यगळीं जरी हड्डानें
सोडलीं, तरी इंद्रियांचे स्वभावधर्म नाहींये होतात का ?

कर्मत्याग केला म्हणून कानांचे ऐकणे बंद झाले ? अथवा डोळ्यांतील पाहण्याचे
सामर्थ्य गेले आहे काय ? कीं नाकाची वाट बुजून तें वास घेण्याचे टाळते ?
अथवा प्राण व अपान, या दोन वायूंच्या क्रिया थांबल्या आहेत काय ? किंवा बुद्धीने
कल्पना करण्याचे सोडले आहे काय ? तहान आणि भूक या दोन्ही इच्छा होईना झाल्या ?

हे खप्पावबोध ठेले । किं चरण चालें विसरले ।
हें असो काइ निमाले । जन्ममृत्यु ॥ ५७ ॥

हें न टके चि जरि पाइं । तरि सांडिले एथ काई ।
द्वाणौनि कर्मासि त्यागु नाहीं । प्रकृतिमंतां ॥ ५८ ॥

कर्म पराधीनपणे । निफजेतसे प्रकृतिगुणे ।
एरि धरि मेकली अंतष्करणे । वाहिजे वायां ॥ ५९ ॥

देखै रथीं आरुढां होइजे । मग जऱ्हे निश्चला बैसिजे ।
तहैं चलां होउनि हींडिजे । परतंत्रता ॥ ६० ॥

कां उचललें वायुवसें । शुष्कलें पत्र जैसें ।
निश्चेष्ट आकाशे । परिभ्रमे ॥ ६१ ॥

तैसें प्रकृतिआधारे । कर्मेद्रियें विकारे ।
नैष्कर्य हीं व्यापारे । निरंतर ॥ ६२ ॥

द्वाणौनि संगु जंव प्रकृतिचा । तंव त्यागु न घडे कर्माचा ।
एथ करूं द्विणति तेयांचा । आग्रहो चि उरे ॥ ६३ ॥

कर्मेद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा र्मरन् ।
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्चते ॥ ६ ॥

जो मूढबुद्धी पुरुष कर्मेद्रियाना हड्डानें आवरून इंद्रियांच्या भोगांचे मनांतून
चिंतन करीत असतो तो मिथ्याचारी म्हणजे दांभिक म्हटला जातो.

जे उचित कर्म सांडिति । मग नैष्कर्य हों पाहांति ।
परि कर्मेद्रियप्रवृत्ति । निरुंधुनि ॥ ६४ ॥

तेयां कर्मत्यागु न घडे । जें कर्तव्य मनीं सांपडे ।
घरि नटति ते कुडे । दरिद्र जाण ॥ ६५ ॥

अथवा निद्रा व जागृती ह्या अवस्था बंद झाल्या ? किंवा पाय चालण्याचे
विसरतात ? हे असूं दे. जन्म आणि मरण संपलीं आहेत काय ?
मग हे इंद्रियांचे व्यापार जर बंद रहात नाहींत, तर मग त्याग केला तरी
कशाचा ? तेव्हा जो शरीरधारी आहे, त्यांने कर्मत्यागाचा दंभ वाहतां नये.
कर्म हे पराधीन असल्या मुळे प्रकृतीच्या गुणानुरोधाने घडतें; मी
कर्म करतो किंवा टाकतो, असा मनाने अहंकार बालगणे हे व्यर्थ आहे,
हे पहा अर्जुना ! रथावर चढून बसल्यावर आपण ख्यतः निश्चल
बसलो तरी परतंत्रतेमुळे आपले चलनवलन होतच राहतें.
किंवा एखादे वाललेले पान वायूच्या झोताने जमिनीवरून वर उडते,
मग ख्यतः निश्चल असून देखील आकांशात इकडे तिकडे फिरत असते;
त्याप्रमाणे निष्कर्म झालेला पुरुषदेखील जोंपर्यंत शरीरधारी आहे. तोपर्यंत
कर्मेद्रियांच्या आधारे सदोदित काही ना काहीतरी कर्म करीतच असतो.
म्हणून जेथपर्यंत शरीराशीं सवंध आहे, तेथपर्यंत कर्माचा त्याग घडणे शक्य
नाही; असें असूनही जे कर्माचा त्याग करूं म्हणता त्यांचा तो केवळ हड्ड आहे,

कर्मेन्द्रियाणि, यंयय, यः, आस्ते, मनसा, र्मरन्,
इंद्रियार्थान्, विमूढ, आत्मा, मिथ्याचारः, स, उच्चते

जे पुरुष आपआपल्या विषयांकडे जाण्याची जी प्रवृत्ती तिचा निरोध करून
आपले विहित कर्म सोडून देतात व त्या योगे कर्मातीत अवस्थेला पोचूं पाहतात;
त्यांना कर्माचा त्याग घडत नाहीं, कारण त्यांच्या मनांत कर्माचे विचार घोळत असतात;
त्याही वर ते कर्मत्यागाचा जो दंभ मिरवितात, ते दैन्य आहे, असें समज झाले !

ऐसे ते पार्था । विषयासक्त सर्वथा ।
अॅलखावे अन्यथा । भ्रांति नाहीं ॥ ६६ ॥

आतां देइं अवधान । प्रसंगे तुज सांघैन ।
एया निराशाचें चिन्ह । धनुर्द्वारा ॥ ६७ ॥

यस्त्वन्दियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

जो आंतरीं दृद्धु । परमात्मरूपीं गृदु ।
बाह्ये तरि रूद्धु । लौकिकु जैसा ॥ ६८ ॥

जो इंद्रियां आज्ञा करी । विषयांचे भय न धरी ।
प्राप्त कर्म नक्षेरी । उचित जें जें ॥ ६९ ॥

कर्मेन्द्रियैः कर्मी । राहटता तरि न नियमी ।
परि तेथिचिया उर्मी । झांकोळे ना ॥ ७० ॥

जो कामनामत्रे न घेपे । मोहमळे न लिंपे ।
जैसे जळीं जळे न सिंपे । पद्मपत्र ॥ ७१ ॥

तैसा संसर्गामाजि असे । स्यकलांसारिखा दीसे ।
जैयें तोयसंगे आभासे । भानुविंब ॥ ७२ ॥

तैसां सामान्यत्वे पाहिजे । तरि साधारण् चि देखिजे ।
यहविं निर्झारितां नेणिजे । सोय जेयाचि ॥ ७३ ॥

ऐसा चिन्हं चिन्हतु । देवसी तो चि मुगुतु ।
आशापाशरहितु । अॅलख पां ॥ ७४ ॥

असे जे लोक असतात त्यांना विषयासक्त म्हणून तू ओळख. यात संशय करण्याचें अजिबात कारण नाही.

अर्जुना, प्रसंग आलेला आहे म्हणून तुला या निष्काम पुरुषांचे लक्षण सांगतों. लक्ष देऊन ऐक.

यः, तु, इन्द्रियाणि, मनसा, नियम्य, आरभते, अर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः, कर्मयोगम्, असक्ताः, सः, विशिष्यते

परंतु हे अर्जुना जो पुरुष मनाने इंद्रियांना वश करून व अनासक्त होऊन कर्मेन्द्रियांनीं कर्मयोगाचें आचरण करितो तो श्रेष्ठ होय.

जो अंतःकरणात निग्रही आहे, परमात्मस्वरूपांत जो समरस झाला आहे, आणि बाहेर मात्र इतर चारजणांप्रमाणे व्यवहार करीत असतो, तो इंद्रियांना आज्ञा करीत नाहीं, विषयांची भीती बाळगीत नाहीं, आणि जें वेळोवेळी कराव्या लागणाऱ्या उचित कर्माचा जो त्याग करीत नाही. कर्मेन्द्रिये आपापलीं कर्मे करीत असलीं, तरी तो त्यांचे नियमन तर करीत नाहीं, पण त्या कर्मपासून होणाऱ्या विकारांनीं व्यापला जात नाहीं; तो कोणत्याही कामनेला बळी पडत नाहीं, मोहरूपी मळाने तो मांखला जात नाही. ज्याप्रमाणे पाण्यांतील कमलाचे पान पाण्याने लिप्त होत नाहीं, तसाच तो निर्लेपपणे लौकिक व्यवहाराच्या गुंत्यांत असतो, इतर चारचौधां सारखाच दिसतो. ज्याप्रमाणे पाण्याच्या संगतीने सूर्यबिंब पाण्यांत दिसतें, तसा वरवर पाहातां तो इतर सामान्य जनांप्रमाणे दिसतो. पण त्याच्या आंतर स्थितीविषयी स्पष्ट अनुमान करता येत नाही. आशेचे पाश त्याच्या जाणिवेला नसतात, अशा लक्षणाने युक्त असलेला जो मनुष्य तुला आढळेल तोच मुक्त आहे असे तू ओळख.

अर्जुना तो चि गा योगी । विशेषिजे जर्गी ।
द्वाणौनि ऐसा होये ययालागि । म्हणिपें तूते ॥ ७५ ॥

तू मानसासि नियमु करीं । निश्चलु होउनि आंतरीं ।
मग कर्मेद्रियें व्यापारीं । वर्ततु सुखें ॥ ७६ ॥

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्योयो ह्यकर्मणः ।
शरीरयत्रापि च ते न प्रसिद्धेदकर्मणः ॥ ८ ॥

अर्जुना ! तू आपलें विहित कर्म कर. कर्म न करण्यापेक्षां कर्म करणे हेच
श्रेयस्कर आहे. कर्म न करण्यानें तुझी देहयत्राही सिध्दीला जाणार नाहीं.

द्वाणसि निष्कर्मा जरि होआवें । तरि येथ तें न संभवे ।
आणि निषिद्ध केविं राहाटावें । विचारिं पां ॥ ७७ ॥

द्वाणौनि जें जें उचित । आणि अवसरें करूनि प्राप्त ।
तें कर्म हेतुरहित । आचर तू ॥ ७८ ॥

पार्था आणिक ही एक । नेणसि तूं कवतिक ।
जैसें कर्म चि मोचक । आपैसें असे ॥ ७९ ॥

देखै अनुक्रमाधारें । धर्मु जो आचरे ।
तो मोक्षु तेणे व्यापारे । निश्चित पावे ॥ ८० ॥

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मवन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचार ॥ ९ ॥

यज्ञांसाठीं अर्थात भगवत्प्रीत्यर्थ केलेल्या कर्मा शिवाय अन्य कर्मात गुंतलेला
हा मनुष्य कर्माच्या वंधनांत पडतो, म्हणून हे अर्जुना, अनासक्त होऊन कर्म कर.

स्वर्धर्मु जो वापा । तो नित्ययज्ञु जाण पां ।
द्वाणौनि वर्ततां तेथ पापा । संचारु नाहीं ॥ ८१ ॥

सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी

अर्जुना, अशा मुक्त पुरुषालाच 'योगी' ही विशिष्ट संज्ञा द्यावी; म्हणूनच मी तुला असा योगी हो म्हणून म्हणतों.
तू आंपल्या मनाला आवर व तुझें अंतःकरण निश्चल होऊं दे.
असे झालें असतां हों तुझीं कर्मेद्रियें आपापली कर्म खुशाल करोत.

नियतम्, कुरु, कर्म, त्वं, कर्म, ज्यायः, हि, अकर्मणः,
शरीर, यत्रा, अपि, च, ते, न, प्रसिद्धेत्, अकर्मणः

अर्जुना ! तू आपलें विहित कर्म कर. कर्म न करण्यापेक्षां कर्म करणे हेच
श्रेयस्कर आहे. कर्म न करण्यानें तुझी देहयत्राही सिध्दीला जाणार नाहीं.

म्हणून, कर्मरहित होणे हें ह्या संसारात असंभवनीय आहे, मग,
शास्त्रबाह्य कर्माचे आचरण काय म्हणून करावें, याचा तूं विचार कर;
म्हणून जें जें कर्म योग्य आहे, आपला स्वभावर्धम म्हणून सहज सामोरे
आले आहे, ते तू फलशा योडून आपले कर्तव्य आहे असे यमजून कर.

अर्जुना, अशा या निष्काम कर्माचे आणखीही एक कौतुक आहे, ते तुला
माहीत नाहीं; निष्काम बुद्धीने केलेले हें कर्म कर्मापासून सोडविणारे होतें.
पहा कीं, अधिकाराप्रमाणे स्वधर्माचे जो आचरण करतो,
त्यास त्या आचरणाने मोक्षाची प्राप्ती निश्चित होते.

यज्ञार्थात्, कर्मणः, अन्यत्र, लोकः, अयम्, कर्मवन्धनः,
तदर्थम्, कर्म, कौन्तेय, मुक्तसङ्गः, समाचार

अर्जुना ! मनुष्याला जो स्वर्धम म्हणून सांगितला तोच नित्ययज्ञ होय
हें जाण. आचरण करीत असतांना पापाचा प्रवेश जीवनात होत नाही.

हा निजधर्म जैं सांडे । कुकर्मी रति घडे ।
तैं चि बंधु पडे । संसारिकु ॥ ८२ ॥

द्वौनैनि स्वधर्मानुष्ठान । तें अखंड तुज यजन ।
जो करी तेया बंधन । कहीं नाहीं ॥ ८३ ॥

हा लोकु कर्म बांधला । जो परतंत्र असे भूतला ।
तो नित्यज्ञातें असे चूकला । द्वौनैनियां ॥ ८४ ॥

आतां इये चि विखैं पार्था । तुज मी सांघैन एकि कथा ।
जैं श्रिष्टि आदि संस्था । ब्रह्मेनि केली ॥ ८५ ॥

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजाप्रतिः ।
अनेन प्रस्यविष्यध्यमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

प्रजापती ब्रह्मदेवानें कल्पारंभी यज्ञासह प्रजांना उत्पन्न करून म्हटलें कीं या यज्ञच्या योगानें तुम्ही
आपली अभिवृद्धी करून घ्या. य हा धर्मरूप यज्ञच तुमच्या सर्व इच्छित कामना पुरविणारा होतो.

तैं नित्ययागस्यहितें । सृजिलीं भूते समस्ते ।
परि नेणति चि तियें यज्ञातें । सूक्ष्मु द्वौनैनि ॥ ८६ ॥

तेव्हां प्रजीं विनविला ब्रह्मा । देवा आश्रो काइ एक आद्या ।
तंव तो द्वाणे कमळजन्मा । भूतांप्रति ॥ ८७ ॥

तुम्हां वर्णविशेषवर्ये । आदीं यज्ञु स्वधर्म विहिला असे ।
एयातें उपासा मग आपैसे । काम पुरती ॥ ८८ ॥

तुम्हीं ब्रतनियम न करावे । शरिरातें न पीडावे ।
दुरि कें हीं न वचावे । तीर्थासि गा ॥ ८९ ॥

योगादिके साधने । साकांक्षे आराधने ।
मंत्रयंत्रविधाने झाने करा ॥ ९० ॥

सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी

हें स्वभावधर्मचरण सुटले म्हणजे वाईट कर्माच्या ठिकाणीं
आसवती उत्पन्न होतें. तेव्हांच संसाराचे बंधनात पुरुषाला पडतें.

म्हणून स्वधर्माप्रमाणे आचरण करणे हाच अखंड यज्ञ असे समज,
जो असे स्वधर्माचरण करतो तो केव्हांच बंधनात पडत नाही,
सामान्य लोक निर्हेतुक रीतीने आपले कर्म करण्यास चुकले
म्हणून शरीराच्या स्याधीन होऊन कर्माच्या बंधनात अडकले !
अर्जुना, याच संबंधाची तुला एक गोष्ट सांगतो. एक.
जेव्हां ब्रह्मदेवानें सृष्टिप्रधान संस्थेची रचना केली,

सह, यज्ञाः, प्रजाः, सृष्ट्वा, पुरा, उवाच, प्रजाप्रतिः,
अनेन, प्रस्यविष्यध्यम्, एषः, वः, अस्तु, इष्ट, कौमधुक्

तेव्हां नित्य यज्ञास्यहित सर्व प्राणी त्यांने उत्पन्न केले, परंतु
यज्ञकर्म सूक्ष्म असल्यामुळे, त्या यज्ञांना प्रजा जाणू शकली नाही.
तेव्हा सर्व प्रजेने ब्रह्मदेवाची प्रार्थना केली की देवा ! " ह्या
ठिकाणीं आम्हाला काय तरणोपाय आहे ? " तेव्हा ब्रह्मा म्हणाला,
वर्णश्रमाप्रमाणे तुम्हाला जी कर्तव्ये सांगितली आहेत, याची
उपासना करा म्हणजे तुमच्या सर्व इच्छा आपोआप पुऱ्या हातील.
तुम्ही ब्रतवैक्यल्ये करू नका; उपासतापास करून शरीरास
कष्ट देऊ नका; किंवा दूरदूरच्या तीर्थयात्राही करावयाला नकोत.
योग घैरे साधने, कामनायुक्त आराधना अथवा मंत्रतंत्र
इत्यादी विधाने करायला कदाचित् तुम्ही प्रवृत्त क्हाल.

देवतांतरा भजावें । हें सर्वथा न करावें ।
स्वर्धमयज्ञ यजावे । अनायासें ॥ ९१ ॥

अहेतुकेनि चित्तें । अनुष्ठा पां एयातें ।
पतिव्रता पतितें । जेयापरं ॥ ९२ ॥

तैसा स्वर्धमरुपु मखु । हा चि सेव्यु तुद्दी येकु ।
ऐसे सत्यलोकनायकु । बोलता जाला ॥ ९३ ॥

देखां स्वर्धमातें भजाल । तरि कामधेनु हा होईल ।
यळविं प्रजां हो चि न संडिल । तुमतें सदा ॥ ९४ ॥

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्यथ ॥ ११ ॥

या यज्ञानें देवाना संतुष्ट करा, ते देव तुम्हाला संतुष्ट करोत. याप्रमाणे
परस्परांची अभिवृद्धी करणारे तुम्ही उत्कृष्ट प्रकारचे कल्याण प्राप्त करून घ्याल.

एणेकरुनि समस्तां । परितोखु होईल देवतां ।
मग ते तुद्दीं इछितां । अर्थातें देति ॥ ९५ ॥

एया स्वर्धमु पूज्य पूजितां । देवगणां समस्तां ।
योगक्षेमु निश्चिता । करिति तुमचा ॥ ९६ ॥

तुद्दीं देवा जया भजाल । ते देव तुद्दीं तुष्टील ।
ऐसी परस्परे घडैल । प्रीति जेथ ॥ ९७ ॥

तेथ तुद्दीं जें करू घ्याल । तें आपैसें सिद्धी जाईल ।
वांछित ही पुरैल । मानसिच्ये ॥ ९८ ॥

घाचासिद्धि पावाल । आज्ञापक होआल ।
घ्याणिये तुमतें मागतील । महासिद्धि ॥ ९९ ॥

इतर देवांस भजूं नका, हें सर्व करण्याचे मुळींच कारण नाहीं; तुम्ही आपल्या
चर्णाश्रिमाप्रमाणे जो धर्म सांगितला आहे त्याचे याहजिक आचरण करा.

तुम्ही मनात कोणताही स्वार्थ न ठेवतां या स्वर्धमाचे अनुष्ठान
करा. ज्या प्रमाणे पतिव्रता आपल्या पतीला एकनिष्ठेने भजते,
तसेच हा स्वर्धमरूप यज्ञ तुम्हाला सर्वस्यीं सेव्य आहे
असें ब्रह्मदेव, जो सत्यलोकाचा मुख्य आहे तो म्हणाला
हें पहा, या स्वर्धमाचे अनुष्ठान कराल तर हा कामधेनूप्रमाणे तुमची मनोकामना
पूर्ण करील. प्रजाजनहो, ही स्वर्धम-कामधेनू तुम्हांला सोडून जाणार नाही.

देवान्, भावयता, अनेन, ते, देवाः, भावयन्तु, वः,
परस्परम्, भावयन्तः, श्रेयः, परम्, अवाप्यथ ।

जेहा या स्वर्धमरूप यज्ञाच्या अनुष्ठानाने सर्व देवतांना संतोष होईल ते
तुम्हांला ज्या ज्या गोष्टी इष्ट असतील त्या त्या देऊन इच्छा पूर्ण करतील.

या स्वर्धमरूप पूजेने सर्व देवतांना आराधिले असतां,
संतुष्ट झालेले देव तुमचा योगक्षेम निश्चयानें चालवतील
तुम्ही अशा रीतीने देवाचे भजन कराल तर देवही तुम्हांला
संतुष्ट करतील. अशा रीतीने देवांचे व तुमचे परस्पर प्रेम जुळेल.

तुम्ही जें करू म्हणाल तें अवश्य सिद्धीस जाईल
आणि मनांतील इच्छित गोष्टीही पूर्ण होतील.

देवांच्या प्रसादाने तुम्हाला घाचासिद्धी प्राप्त होईल. तुम्ही सत्यवचनी
व्हाल, मोठमोठ्या सिद्धि तुम्हाला "आज्ञा करा" असें मागणे मागतील.

जैये रितुपतिचे द्वार । चनश्री निरंतर ।
उँलगे फलभार । लावण्येसी ॥ १०० ॥

इष्टान्मोगान्हि घो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुडक्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

यज्ञाने तृप्त झालेले देव तुम्हांला प्रिय भोग देतील; देवानीं दिलेले भोग जो
पुरुष त्यांना अर्पण न करिता जो आपण स्वतः भोगतो, तो चोरच समजा वा.

तैये यर्वसुखे सहित । दैव चि मूर्तिमंत ।
एईल देखां काढत । तुम्हां पाठीं ॥ १०१ ॥

ऐसे समस्तभोगभरित । होआल तुम्हीं अनार्त ।
जरि स्वर्धमैकनिरत । वर्ताल बापा ॥ १०२ ॥

कां जालिया सकळ संपदा । जो अनुसरैल इंद्रियमदा ।
लुध्य होउनि आस्वादा । विषयांचेया ॥ १०३ ॥

तिहीं यज्ञभावितीं सुरी । जे हे संपत्ति दिधली पुरी ।
तया स्वमार्गे सर्वेश्वरीं । न भजैल जो ॥ १०४ ॥

अग्रिमुखीं हवन । न करील देवतापूजन ।
प्राप्ते वेळे भजन । ब्राह्मणाचें ॥ १०५ ॥

विमुख होईल गुरुभक्ती । आदरु न करिल अतिथि ।
संतोषु नेंदील ज्ञाती । आपुलिए ॥ १०६ ॥

ऐसा स्वर्धमु कियारहितु । आथिलेपणे माजतु ।
केवळ भोगासक्तु । होईल जो ॥ १०७ ॥

तेयाते मग अपाउँ थोरु होए । जेणे ते हातिचे सकळ जाए ।
देखां प्राप्त ही न लाहे । भोग भोगुं ॥ १०८ ॥

ज्याप्रमाणे ऋतुश्रेष्ठ चसंताच्या दारीं चनशोभा नेहमीच
रम्य सुंदर चनश्री फुलाफलांनी बहरलेली असते,

इष्टान् भोगान्, हि, च, देवाः, दास्यन्ते, यज्ञभाविताः,
तैः, दत्तान्, अप्रदाय, एभ्यः, यः, भुक्ते, स्तेनः, एव, सः

त्याप्रमाणे, तुम्हीं जेये अस्याल तथे, मूर्तिमंत सद्गायच
सर्व सुखां सहित तुमचा मार्ग शोधीत तुमच्याकडे येईल.

बाप हो ! जर तुम्ही एकनिष्ठेने स्वर्धर्माचे आंचरण कराल, तर
तुम्ही ऐश्वर्ययुक्त होऊन तुम्हांला विषयांची इच्छा रहाणार नाहीं;
सर्व संपत्ती घ वैभव मिळाल्यावर जो कोणी विषयाच्या सुखाला भुलून
इंद्रियांच्या प्रभावाखाली जाईल घ इंद्रियांच्या मिजासीला बळी पडेल.

आणि स्वर्धर्मयज्ञानाने प्रसन्न झालेल्या देवानीं जी ही आपल्यास पूर्ण संपत्ती दिली
आहे, त्या संपत्तीच्या योगाने स्वर्धर्मरूप मार्गाने जो परमेश्वरास भजणार नाहीं;
जो अशींत आहती देणार नाहीं, देवपूजन करणार
नाहीं, किंवा योग्य वेळीं ब्राह्मणांना भोजन देणार नाही;

अथवा गुरुभक्तीला कंटाळेल, अतिथीचा आदर करणार नाही
आणि आपल्या ज्ञातिबांधवाना प्रेम घ संतोष देणार नाही.

असा जो स्वर्धर्माचे आचरण करीत नाहीं, प्राप्त झालेल्या
संपत्तीने माजोरी होऊन जो भोगामध्ये रुतून बसेल,
त्याची फार मोठी हानी होणार ! त्यामुळे हातीं आलेले सर्व वैभव नष्ट
होईल आणि मिळविलेले भोगसुधा त्याला भोगावयास मिळणार नाहीत.

जैसें गतायुषें शरीरों । चैतन्य वासु न करी ।
कां निदेवांचां मंदिरीं । न झाय लक्ष्मी ॥ १०९ ॥

तैसा स्वर्धमु जरि लोपला । तरि सर्व सुखाचा थारा मोडला ।
जैसा दीपासवे हारतला । प्रकाशु जाए ॥ ११० ॥

तैसी निजघृति जेथ सांडे । तेथ स्वतंत्रते घस्ति न घडे ।
आइकां प्रजा हो हें फुडे । विरिंची द्वाणे ॥ १११ ॥

द्वाणौनि स्वर्धमु जो सांडील । तेयातें काळु दंडील ।
चोरु द्वाणौनु हरिल । सर्वस्य तेयाचे ॥ ११२ ॥

मग सकळ दोष भंवते । गिंवसूनि घेंति तेयातें ।
रात्रीयमै स्मशानातें । भूतें जैर्यी ॥ ११३ ॥

तैसी त्रिभुवनिचीं दुःखे । आणिक नानाविधे पातके ।
दैन्यजात तेतुके । तेथ चि वये ॥ ११४ ॥

ऐसें होए तेया उन्मत्ता । मग न सुटे बापा रुदतां ।
परि कल्पांति हिं सर्वथा । प्रणिगण हो ॥ ११५ ॥

द्वाणौनि निजघृति हे न संडावी । इंद्रिये बरळों नेंदावीं ।
ऐसे प्रजांते सिकवी । चतुराननु ॥ ११६ ॥

जैसें जळचरां जळ सांडे । आणि ततक्षणीं मरण घडे ।
हा स्वर्धमु हीं तेणे पाडे । विसंभों नए ॥ ११७ ॥

द्वाणौनि तुद्वीं समस्तीं । आपुलालां कर्मी उचितीं ।
निरतां होआवें हें पुढुतीं पुढुतीं । द्वाणिपत असें ॥ ११८ ॥

यज्ञाशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुज्जते ते त्वयं पापा ये पञ्चत्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

ज्याप्रमाणे ज्या पुरुषाचे आयुष्य सरले त्याच्या देहांत चैतन्य
राहत नाही, किंवा भाग्यहीनाच्या घरीं लक्ष्मी टिकत नाही,
तसाच, जर स्वधर्माचरणाचा लोप झाला म्हणजे सुखाचे आश्रयस्थान
नष्ट झाले म्हणून समजावे. जसा दिवा मालवतांक्षणी प्रकाश हारपतो.
या प्रमाणे आपला आचार जेथे सुटतो, तेथे स्वतंत्रतेलाही
ठाव मिळत नाहीं. असें ब्रह्मदेव प्रजेला सांगू लागला.
म्हणून स्वधर्माचे आचरण जो करणार नाही, त्याला काळ तर शिक्षा
करीलच, आणि हा चोर आहे असें समजून त्याच्या सर्वस्याचे हरण करील.
मग सर्व प्रकारचे दोष त्याला चहूं बाजूंनी वेटाळतील,
ज्याप्रमाणे रात्री स्मशानांत भुतेंच राहतात
तशींच त्रैलोक्यामध्यलीं दुःखे आणि नानापरीचीं पातके, आणि जेवढे
कांही दारिद्र्य असेल तितके त्या पुरुषाच्या ठार्यीं वयतीस येईल.
अशी दशा त्या वैभवानें माजलेल्या पुरुषाची होते, आणि मग कितीही शोक केला,
तरी कल्पाच्या अंतापर्यंतदेखील त्याची त्यांतून मुळींच सुटका होत नाही.
यास्तव आपला स्वर्धम सोडूं नये, इंद्रियाना वाटेल तसे
स्वैर वागूं देऊं नये, असें प्रजांना ब्रह्मदेवानें उपदेशिले.
ज्याप्रमाणे जलचराला पाण्यांतून बाहेर काढल्याबरोबर लागलीच मृत्यू
येतो, त्याप्रमाणे, स्वधर्माचा वियर पडला म्हणजे प्राणी अधःपतन पावतो.
म्हणून तुम्हीं सर्वांनी आपापल्या विहित कर्मा
चरणामध्ये तत्पर असावे, असे ब्रह्म देव म्हणाले,

यज्ञाशिष्ट, अशिनः, सन्तः, मुच्यन्ते, सर्व, किल्बिषैः
भुज्जते, ते, तु, अघम्, पापाः, ये, पचन्ति, आत्मकारणात्

यज्ञ करून राहिलेल्या भागाचा उपभोग घेणारे सज्जन सर्व पापांपासून मुक्त होतात, यज्ञ न करतां केवळ स्वतःकरितां पाकसिध्दि करतात, ते पापी लोक पाप भक्षण करतात.

देखै विहितक्रियाविधी । निर्हेतुका बुद्धी ।
जो असतिये समृद्धी । विनियोगु करी ॥ ११९ ॥

गुरु गो अग्नि पूर्जी । अवसरे भजे द्विजी ।
निमित्तादिकीं यजी । पितरोदशे ॥ १२० ॥

इया यज्ञक्रिया उचिता । यज्ञेसीं हवन करितां ।
हुतशेष स्वभावता । उरे जें जें ॥ १२१ ॥

तें सुखे आपुला घरीं । कुटुंबेसीं भोजन करी ।
किं भोग्य चि तें निवारी । कल्पषातें ॥ १२२ ॥

तें यज्ञावशिष्ट भोगी । द्वाणौनि सांडिजे गा तो अर्धीं ।
जियापरीं महारोगी । अपृतसिद्धि ॥ २३ ॥

कां तत्वनिष्ठु जैसा । नांगवे भ्रातिलेशा ।
तो शेष भोगी तैसा । नाकळे दोषां ॥ १२४ ॥

द्वाणौनि स्वधर्मे जें जें आर्जे । तें स्वधर्मे चि विनियोगिजे ।
मग उरे तें भोगिजे । संतोषेसीं ॥ १२५ ॥

हें वांचूनि पार्था । राहाटों नये अन्यथा ।
ऐसी आद्य हे कथा । मुरारी सांघे ॥ १२६ ॥

जे देह चि आपणें मानिति । आणि विषयांते भोग्य द्वाणति ।
ययापरौतें न स्मरति । आणिक कांहीं ॥ १२७ ॥

हें यज्ञोपकरण सकळ । नेणत सांते बरळ ।
अहंबुद्धी केवळ । भोगूं पाहांति ॥ १२८ ॥

हें पहा, जो विहित कर्माचे निष्काम बुद्धीने आचरण करण्यामध्ये आपल्या संपत्तीचा विनियोग करील,
श्रीगुरु, गेत्र आणि अग्नी यांची यथासांग पूजा करतो, प्रसंगी ब्राह्मणाचीहि सेवा करितो, आणि पितरांच्या तृप्तीकरितां श्रद्धादि कर्मे करतो,
अशा रीतनिं स्वधर्माचरणाचा यज्ञ संपादून, जो पंचमहायज्ञादि करून अग्रींत आहुती समर्पण करून जें यज्ञशेष बाकी राहील,
तें सुखाने आपण कुटुंबासह सेवन करतो, त्याच्या सर्व पातकांचा त्या यज्ञशेषसेवनामुळे नाश होतो.
ज्याप्रमाणे अमृतसिध्दीचा लाभ झाल्यावर महारोगहि नाहिसा होतो, त्याप्रमाणे यज्ञीय प्रसादाचे सेवन करणारा दोषांच्या जाळ्यांत सांपडत नाही.
अथवा ज्या प्रमाणे ब्रह्मनिष्ठ पुरुष आत्मभ्रातीला घश होत नाही,
त्याप्रमाणे यज्ञशेष भक्षण करणारा पुरुषही पापाने लिप्त होत नाही.
मळून, स्वधर्माचरण करून जें संपादन केले जातें, त्याचा विनियोग स्वधर्माचरणा मध्येच करावा. मग जें शिळक राहील, त्याचा संतोषानें उपभोग घ्यावा.
याशिवाय अन्य कोणतेही कर्म करण्यात अर्थ नाही. असा हा सृष्टीच्या आरंभी घडलेला घृतान्त श्रीकृष्णांनी सांगितला.
जे पुरुष आपल्या शरीरास आत्मा असें मानतात, व इंद्रियांचे विषय हे भोगण्या साठी असतात, आणि ज्यांस यापलीकडे दुसरी कांहीच कल्पना नसते,
हे सर्व वैभव यज्ञाची सामग्री आहे हे ते जाणत नाहीत व त्या सर्व संपत्तीचा केवळ स्वतःसाठीं भोग घेण्यास प्रवृत्त होतात;

इंद्रियरुचीसारिखे । करवीति पाक नीके ।
ते पापिये पातके । सेविति जाणै ॥ १२९ ॥

जें संपत्तिजात आघयें । हें हवनद्रव्य मानावें ।
मग स्वर्धमर्यङ्गे अर्पावें । आदिपुरुषीं ॥ १३० ॥

हें सांडूनियां मूर्ख । आपणपेयालागि देख ।
निफजवीति पाक । नानाविध ॥ १३१ ॥

जिहीं यज्ञु सिद्धी जाये । परेशा संतोषु होये ।
तें हें सामान्य अन्न नोहे । द्व्यौनियां ॥ १३२ ॥

हें न द्व्यावें साधारण । अन्न ब्रह्मरूप जाण ।
तें जीवनहेतू कारण । विश्वा एया ॥ १३३ ॥

अन्नाद्वयन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।
यज्ञाद्वयति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

प्राणिमात्र अन्नापास्यून होतात, अन्नाची उत्पत्ती पर्जन्यापास्यून,
पर्जन्ज यज्ञा पास्यून व तो यज्ञ कर्मापास्यून उत्पन्न होतो,

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

कर्म हें वेदापास्यून प्रगट झाले आहे आणि वेद अक्षर परमात्म्यापास्यून
उत्पन्न होते; म्हणून सर्वव्यापी वेद यज्ञामध्ये नित्य स्थिर आहे.

अन्नातव भूतें । प्ररोहो पावति समस्तें ।
मग वर्षु एया अन्नातें । सर्वत्र प्रसवे ॥ १३४ ॥

तेया पर्जन्या यज्ञीं जन्म । यज्ञातें प्रकटी कर्म ।
द्व्यौनि कर्मासि आदि ब्रह्म । वेदरूप ॥ १३५ ॥

इंद्रियांना आवडतील असे चटकदार पदार्थ ते तयार करतात; व आपणच त्याचे
सेवन करतात; ते पापी लोक त्या अन्नाच्या रूपाने पापच सेवन करतात !

अर्जुना ! ही सर्व संपत्ती यज्ञसामग्री आहे असे समजावें. मग
ती स्वर्धमर्यूपी यज्ञाने आदिपुरुषाच्या ठारीं अर्पण करावी.

अशा रीतीने वागावयाचे टाकून, हे मूर्ख लोक आपल्या
करितांच नाना प्रकारचीं पकवान्ने तयार करितात.

ज्या अन्नापास्यून यज्ञाची सिद्धी होते आणि परमेश्वर
संतुष्ट होतो, असे हें अन्न सामान्य म्हणतां येत नाही.

ह्या अन्नाला सामान्य समजू नये, हें प्रत्यक्ष ब्रह्मरूपच जाणावें,
कारण हेंच या या सर्व विश्वाचें जीवनसाधन आहे.

अन्नात, भवन्ति, भूतानि, पर्जन्यात, अन्नसम्भवः:
यज्ञात, भवति, पर्जन्यः, यज्ञः, कर्म, समुद्भवः

प्राणिमात्र अन्नापास्यून होतात, अन्नाची उत्पत्ती पर्जन्यापास्यून,
पर्जन्ज यज्ञा पास्यून व तो यज्ञ कर्मापास्यून उत्पन्न होतो,
कर्म, ब्रह्म, उद्भवम्, विद्धि, ब्रह्म, अक्षर, समुद्भवम्
तस्मात्, सर्वगतम्, ब्रह्म, नित्यम्, यज्ञे, प्रतिष्ठितम्

अन्नापास्यून प्राणिमात्राची उत्पत्ती होते,
आणि पर्जन्या पास्यून अन्नाची उत्पत्ती होते.
त्या पर्जन्याची उत्पत्ती यज्ञापास्यून आणि कर्माच्या साह्यानेंच
यज्ञ सिध्द होतो, आणि वेदस्वरूप जें ब्रह्म, तें कर्माचे आदि आहे.

मग वेदाते परापर । प्रसवतये अक्षर ।
द्वौनि हैं चराचर । ब्रह्मबंध ॥ १३६ ॥

परि कर्माचिया मूर्ती । यज्ञो अधिवासु श्रुती ।
आइकै सुभद्रापती । अखंड गा ॥ १३७ ॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अधायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थं स जीवति ॥ १६ ॥

हे अर्जुना ! अशाप्रकारे सुरु केलेले हे यज्ञचक्र जो मनुष्य या लोकीं नेहमीं सुरु ठेवीत
नाही व इंद्रियासक्त होईल त्याचे जीवन व्यर्थ आहे, तो आपले आयुष्य व्यर्थ घालवितो.

हे ऐसी आदिपरंपरा । संक्षेपे तुज धनुर्ढरा ।
सांघितली एया अध्वरा- । लागौनियां ॥ १३८ ॥

द्वौनि समूल हा उचितु । स्वर्धमरूप क्रतु ।
ननुष्ठी जो मत्तु । लोकीं इये ॥ १३९ ॥

तो पातकाचा रासि । जाण भार भूमीसि ।
जो कुकर्म इंद्रियांसि । उपेगा गेला ॥ १४० ॥

ते जन्मकर्म यक्कल । अर्जुना अतिनिष्फल ।
जैसें कां अभ्रपटल । अकाळिचे ॥ १४१ ॥

कां गळा स्तन अजेचे । तैसें जियाले देख तेयाचे ।
जेया अनुष्ठान स्वर्धमाचे । घडे चि ना ॥ १४२ ॥

द्वौनि आइकै पांडवा । स्वर्धमु कव्वणीं न सांडावा ।
सर्वभावे भजावा । हा चि येकु ॥ १४३ ॥

हां गा शरीर जरि जाले । तरि कर्तव्य हैं ओवे आले ।
मग उचित कां अपुले । ३०संडावे ॥ १४४ ॥

सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी

या वेदाची उत्पत्ति सर्वाच्या पलीकडे असलेल्या अविनाशी ब्रह्मापासून
आहे म्हणून हैं चर आणि अचर जगत् सर्व ब्रह्मामध्ये ओविलेले आहे,
हैं अर्जुना, कर्मरूपाने अवतरणाऱ्या या यज्ञांत
वेदरूपी ब्रह्म अक्षय राहात असते, हे तूं ध्यानीं घे.

एवम्, प्रवर्तितम्, चक्रम्, न, अनुवर्तयति, इह, यः
अधायुः, इन्द्रियारामः, मोघम्, पार्थः, सः, जीवति

हे अर्जुना ! अशाप्रकारे सुरु केलेले हे यज्ञचक्र जो मनुष्य या लोकीं नेहमीं सुरु ठेवीत
नाही व इंद्रियासक्त होईल त्याचे जीवन व्यर्थ आहे, तो आपले आयुष्य व्यर्थ घालवितो.

अशी ही अनादि परंपरा, अर्जुना ! या यज्ञाची
नीट कल्पना येण्यासाठीं तुला संक्षेपाने सांगितली.

म्हणून हा स्वर्धमरूप यज्ञ मूलचाच योग्य आहे, अशा
यज्ञाचे आचरण जो करीत नाही तो उन्मत मनुष्य होय.

जो कुकर्मानी इंद्रियाचेच भोग भोगतो तो केवळ पातकाची
राशी असून भूमीला केवळ भार आहे, असे समज.

ज्याप्रमाणे अकाळीं अकाशांत आलेले टग जसे निरुपयोगी
असतात, त्या प्रमाणे अर्जुना, त्याचा जन्म व कर्म निष्फल आहे;

ज्याला स्वर्धमाचे अनुष्ठान घडत नाहीं. त्याचे जीवे
शेळीच्या गळ्याजवळील स्तनांप्रमाणे केवळ निरर्थक.

म्हणून अर्जुना ! आपला विहित धर्म कोणीहि सोडू नये;
या एका स्वर्धमाचेच अनुष्ठान जिवाभावाने करावे.

अर्जुना, हे शरीर जरी प्राप्त झाले आहे, तरी ते पूर्वकर्मानुसार
मिळालेले आहे. मग आपले उचितकर्म कां बरे त्यागावे ?

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

जो आत्म्यामध्ये रमतो, आत्म्यानेच तृप्त होतो आणि
आत्म्यातच संतुष्ट राहतो, त्याला कांही कर्तव्य उरत नाहीं.

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्यन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्यिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

येथें कर्म करण्यात जसा त्याचा कोणताहि स्वार्थ नसतो तसाच कर्म न करण्यातहि
त्याचा स्वार्थ नसतो. त्याला कोणत्याहि प्राण्यापासून कांहीं लाभ साधावयचा नसतो.

देखै असतेनि देहधर्मे । एथ तो एकु न सिंपे कर्मे ।
जो आखंडित रमे । आपणां ॥ १४५ ॥

जें तो आत्मबोधें तोषला । तरि कृतकार्यु देखै जाला ।
द्वाणौनि सहजे सांडला । कर्मसंगु ॥ १४६ ॥

तृप्ति जालेया जैसीं । साधने सरति आपैसीं ।
देखै आत्मतुष्टी तैसीं । कर्म नाहीं ॥ १४७ ॥

जवंवेरि अर्जुना । तो बोधू न भेटे मना ।
तंव चि येया साधना । भजावै लागे ॥ १४८ ॥

तस्मादयक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमप्रोति पूरुषः ॥ १९ ॥

द्वाणौनि तूं नियतु । सकळकामराहितु ।
होउनियां उचितु । धर्मु राहाट ॥ १४९ ॥

यः, तु, आत्मरतिः, ऐव, स्यात्, आत्मतृप्तः, च, मानवः,
आत्मनि, ऐव, च, संतुष्टः, तस्य, कार्यम्, न, विद्यते

न, ऐव, तस्य, कृतेन, अर्थः, न, अकृतेन, इह, कश्चन,
न, च, अस्य, सर्वभूतेषु, कश्यित्, अर्थ, व्यपाश्रयः

जो अखंड आत्मस्वरूपाचे ठिकाणींच रममाण होतो, तोच
एक या जगांत देहधर्म असून देखील कर्मामुळे लिप्त होत नाहीं.

कारण, तो आत्मज्ञानाने संतुष्ट झाल्यामुळे आणि तेणेकरून त्याचें
जीवित कर्तव्य संपल्यामुळे, सहजींच कर्मसंगापासून मुक्त होतो.

तृप्ति झाल्यावर ज्याप्रमाणे स्वयंपाकादि साधनांचा उपयोग नसतो,
त्या प्रमाणे आत्मानंदाच्या तृतीत कर्माची खटपट सहजच संपते.

अर्जुना ! जो पर्यंत आपल्याला आत्मज्ञान होत नाही तोंपर्यंत
या स्वधर्माचिरणाच्या साधनाला भजणे आवश्य आहे.

तस्यात्, असक्तः, सततम्, कार्यम्, कर्म, समाचर,
असक्तः, हि, आचरन्, कर्म, परम्, आप्नोति, पूरुषः

यासाठी तूं अनासक्त होऊन निरंतर कर्तव्यकर्म करीत रहा.
अनासक्त झालेला पुरुष कर्म करूनच मोक्ष मिळवितो.

म्हणून तूं नियमपूर्वक होत्याता सर्व प्रकारच्या आसक्तीचा
त्याग करून, उचित अशा आपल्या धर्माचें आचरण कर.

जे स्वकर्मा निष्कामता । अनुसरले गा पार्था ।
ते कैवल्य परम तत्वता । पातले जर्गी ॥ १५० ॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसद्ग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

देख पां जनकादिक । कर्मजात अशेष ।
न सांडितां चि मोक्षसुख । पावते जाले ॥ १५१ ॥

एयाकारणे पार्था । होआवी कर्मा आस्था ।
हें आणिका ही एका अर्था । उपकरैल ॥ १५२ ॥

जें आचरतां आपणपेया । देखि लागैल लोका येया ।
तरि चूकैल हा अपाया । प्रसंगें चि ॥ १५३ ॥

देखै प्राप्तार्थ जाले । जे निष्कामता पातले ।
तेयां हीं कर्तृत्व असे उरले । लोकांलागि ॥ १५४ ॥

मार्ग अंधासरिसा । पुढा देखणा हीं चाले जैसा ।
अज्ञा प्रकटावा धर्मु तैसा । जाणतेन ॥ १५५ ॥

हां गा जरि ऐसें न कीजे । तरि अज्ञाना काइ वौजे ।
ते हिं कवणेपरीं जाणिजे । मार्गाते ॥ १५६ ॥

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तदेवेतरो श्रेष्ठ पुरुष जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

श्रेष्ठ पुरुष जर्ये वागतात तसेंच इतर लोकही आचरण करतात.
ते जें प्रमाण मानतात, त्याचेंच इतर लोक अनुकरण करतात.

अर्जुना, जे निष्काम बुद्धीने स्वधर्माचे आचरण करतात,
तेच खरोखर परब्रह्मरूपी मोक्षास पावते झाले.

कर्मणा, एव, हि, संसिद्धिम्, आस्थिताः, जनकादयः,
लोकसद्ग्रहम्, एव, अपि, सम्पश्यन्, कर्तुम्, अर्हसि

जनकादिकांनीहि कर्मानेच, परम सिध्दी प्राप्त केली; आणि
लोक हिताकडे लक्ष देऊन तुलाही कर्मच करणे योग्य आहे.

पहा, कर्ममात्राचा मुलींच त्याग न करतां
जनकादिक राजर्षी मोक्षसुखास प्राप्त झाले आहेत.
याचसाठी अर्जुना ! कर्माचे आचरण करण्याकडे मनुष्याची आस्थापूर्वक प्रवृत्ती
असावी. स्वकर्माचे अनुष्ठान दुसऱ्याही एका गोष्टीने चांगले साधन होईल,
कारण, आपण स्वकर्म आचरिले असतां, लोक ते पाहतील, तेही तो
आदर्श मानून वागतील आणि मग ते यहजच अनिष्टापासून वाचतील.
असे पाहा, कीं जे ब्रह्मस्वरूपाल पोचून धन्य झाले आणि जे पूर्णत्याने निष्काम
बनले, त्यांनादेखील, लोकांना वलण लावण्याकरितां, कर्म करणे प्राप्त आहे.
डोळस मनुष्य ज्याप्रमाणे आंधब्याला बरोबर मार्ग दाखवित असतो तसा अज्ञानी
लोकांना बरोबर धेऊनच जाणत्याने स्वधर्माचा बोध त्या आजाणांना करावा.
अर्जुना ! जर जाणत्यांनी असें केले नाहीं, तर अज्ञ जनांना काय कळणार,
त्यांना आपल्याला योग्य असलेला मार्ग कोणत्या प्रकारे समजेल ?

यत्, यत्, आचरति, श्रेष्ठः, तत्, तत्, एव, इतरः, जनः;
सः, यत्, प्रमाणम्, कुरुते, लोकः, तत्, अनुवर्तते

एथ वडिल जें जें करिति । तेया नांव धर्मु ठेविति ।
तो चि एर अनुष्ठिति । सामान्य सकल ॥ १५७ ॥
हें ऐसे असे स्वभावे । ह्याणौनि कर्म न संडावे ।
विशेषे आचरावे । लागें संती ॥ १५८ ॥

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

हे अर्जुना ! जरी मला तिन्ही लोकांत कांहींही कर्तव्य उरलेले नाहीं, अथवा एखादी
अप्राप्त वस्तूमिळवावयाची आहे असेहीं नाहीं तथापि मी कर्मे करीतच आहे.

यदि ह्यं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
मम वत्मानुवर्तन्ते मनुष्या पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

जर मीं आळस सोडून कर्म केले नाहीं, तर हे पार्था हे सर्व
लोक सर्वस्वीं माझ्या मार्गाला अनुसरून चालूं लागतील.

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।
सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजा ॥ २४ ॥

जर मीं कर्म केले नाहीं, तर हे सर्व लोकही नष्टभ्रष्ट होतील.
मी संकर करणारा हाईन च माझ्याकडूनच सर्व प्रजेचा घात होईल.

आतां आणिकाचिया गोठी । तुज सांघों काइ किरीटी ।
देखै मी चि कीं इये राहाटी । वर्तन अर्ये ॥ १५९ ॥
काइ सांकडे काहीं मातें । किं कक्षणे येके आर्ते ।
अनुचरे मी कर्मते । ह्याणसि जरि ॥ १६० ॥
तरि पुरतेपणालगि । आणिकु दुसरा नाहिं जगिं ।
ऐसी सामग्री माझां आंगी । जाणसी तूं ॥ १६१ ॥

ह्या लोकीं श्रेष्ठ लोक जें आचरण करतात, त्यालाच धर्म असें
नाव ठेवून, इतर सर्व सामान्य लोक त्याचे आचरण करतात.
अशी ही स्थिती असल्यामुळे ज्ञानी पुरुषानें कर्म सोडणे
बरोबर नाहीं, तर स्वतः जास्त दक्षतेने ते आचरणात आणावे.

न, मे, पार्थ, अस्ति, कर्तव्यम्, त्रिषु, लोकेषु, किञ्चन,
न, अनवाप्तम्, अवाप्तव्यम्, वर्त, एव, च, कर्मणि

हे अर्जुना ! जरी मला तिन्ही लोकांत कांहींही कर्तव्य उरलेले नाहीं, अथवा एखादी
अप्राप्त वस्तूमिळवावयाची आहे असेहीं नाहीं तथापि मी कर्मे करीतच आहे.

यदि, हि, अहम्, वर्तेयम्, जातु, कर्मणि, अतन्द्रितः,
मम, वर्तम्, अनुवर्तन्ते, मनुष्या, पार्थ, सर्वशः

जर मीं आळस सोडून कर्म केले नाहीं, तर हे पार्था हे सर्व
लोक सर्वस्वीं माझ्या मार्गाला अनुसरून चालूं लागतील.

उत्सीदेयुः, इमे, लोकाः, न, कर्याम्, कर्म, अहम्,
सङ्करस्य, च, कर्ता, स्याम्, उपहन्याम्, इमाः, प्रजाः

जर मीं कर्म केले नाहीं, तर हे सर्व लोकही नष्टभ्रष्ट होतील.
मी संकर करणारा हाईन च माझ्याकडूनच सर्व प्रजेचा घात होईल.

आता, अर्जुना, या दुसऱ्यांच्या गोष्टी तुला कशाला सांगू ?
मीच हीं शास्त्रविहित कर्मे निष्टेने करीत असतों.

आता, माझ्यावर काहीं संकट पडले आहे, किंवा मला काहीं स्वार्थी हेतू
साधायचा आहे, म्हणून मी हें कर्माचरण करतीं, असें जर तूं म्हणशील,
तर ह्या जगांत माझ्याइतका गुण च ऐश्वर्य ह्यांनीं संपन्न दुसरा
कोणी नाहीं, माझ्या अंगी असें अद्वितीय सामर्थ्य आहे. हें तूं जाणतोस.

परि स्वर्धमिं वर्ते कैसा । साकांक्षु कां होये जैसा ।
तेया चि एका उद्देशा- । लगौनियां ॥ १६२ ॥

जें भूतजात सकळ । असे आह्यां चि अधीन केवळ ।
तरि न क्हावें हे बरळ । द्याणौनियां ॥ १६३ ॥

आहिं पूर्णकाम होउनि । जरि आत्मस्थिती राहुनि ।
तरि प्रजा हे कैसेनि । निस्तरैल ॥ १६४ ॥

इया आमची घास पावी । मग वर्तती परी जाणावी ।
ते लैकिकस्थिति आघवी । नाशली होईल ॥ १६५ ॥

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथायक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् ॥ २५ ॥

हे भारता ! अज्ञानी लोक जसे आसक्त होऊन कर्म करतात, त्या प्रमाणे लोक
संग्रह करण्याची इच्छा करणाऱ्या ज्ञानी पुरुषांने अनासवत होऊन कर्म करावे.

द्याणौनि समर्थु जो एथे । आणि लाणि सर्वज्ञते ।
तेणे सविशेष कर्माति । त्यजावे ना ॥ १६६ ॥

देखै फलाचिया आशा । आचरे कां मूर्खु जैसा ।
कर्मि भरु होआवा तैसा । निराशा ही ॥ १६७ ॥

जें पुढुतीं पुढुतीं पार्था । हे सकळलोकसंस्था ।
रक्षणीय गा सर्वथा । द्याणौनियां ॥ १६८ ॥

मार्गाधारे वर्तावे । विश्व हैं मोहरे लावावे ।
अलौकिकां नोहावे । लोकाप्रति ॥ १६९ ॥

न बुद्धिभेदं जनयेद्ज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

आणि, मी हें कर्म असे आचरतों, कीं कोणीं म्हणावे हा अजून सकामच आहे ! पण तें एका हेतूने कीं, तर प्राणिमात्र केवळ माझ्या आश्रयाने व माझ्या आधीन आहेत तेव्हां त्यांनीं कर्मभ्रष्ट होऊं नये म्हणून.
आम्ही निरिच्छ होऊन जर ब्रह्मस्वरूपांतच निमग्न झालों, तर ही प्रजा योग्य मार्गाने भवचक्राचा प्रवास कशी करील ? यांनीं आमच्या मार्गाकडे पाहावे आणि आपण तसे वर्तन ठेवावे, पण आम्हीच जर धर्म सोडून घागू लागलो तर समाजव्यवस्थाच सर्व नाहिशी होईल.

सक्ताः, कर्मणि, अविद्वांसः, यथा, कुर्वन्ति, भारत,
कुर्यात्, विद्वान्, तथा, असवतः, चिकीर्षुः, लोकसंग्रहम्

की या जगात जो समर्थ व लोकाग्रणी असेल व चांगला ज्ञानी असेल त्याने तर कर्माचा त्याग विशेषेकरून करूं नये. ज्याप्रमाणे फलेच्छू लोक फलावर लक्ष ठेवून कर्माचे आचरण करितात, तितक्याच उत्साहाने निरिच्छ मनुष्यानेही कर्म करावे. या लोक संस्थेचे रक्षण झाले पाहिजे, म्हणून ज्ञानी पुरुषांनीही धर्माचरण सोडूं नये, असे तुला पुन्हा पुन्हा बजावून यांगावे लागत आहे शास्त्रांने सांगितल्याप्रमाणे घागून जगास सरळ मार्गाला लावावे, आपण समाजापासून घेगळे आहोंत असे भासूं देऊं नये.

न, बुद्धिभेदम्, जनयेत्, अज्ञानाम्, कर्मसङ्गिनाम्,
जोषयेत्, सर्व, कर्माणि, विद्वान्, अयुक्तः, समाचरन्

कर्माच्या ठिकाणी आसक्त झालेल्या अज्ञानी लोकांचा बुद्धीभेद करूं नये. ज्ञानी पुरुषांनी परमेश्वराचे ठिकाणी स्थिर चित्त ठेवून स्वतः धर्माचे आचरण करावें व लोकांना सर्व कर्म करण्याची गोडी लावावी.

जें सायायें स्तन्य सेवी। तें पक्वान्ने केवि जेवी।
ह्याणैन बाळ्का जैर्यां नेदावीं। धनुर्द्वरा ॥ १७० ॥

तैसी कर्म जेया योग्यता। तेयाप्रति नैष्कर्म्यता।
न प्रकटावी खेळतां। आदिकरुनि ॥ १७१ ॥

तेथ सर्वक्षया चिं लावावी। ते चि एक प्रशंस्यावी।
नैष्कर्मी हीं दावावी। आचरौनि ॥ १७२ ॥

तेया लोकसंग्रहालागि। वर्ततां कर्मसंगीं।
तो कर्मबंधु आंगीं। वाजैल ना ॥ १७३ ॥

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

प्रकृतीच्या गुणांनी सर्व प्रकारे सर्व कर्मे केली जातात हैं खरे, पण अहंकराने
ज्याचे मन मोहित झाले आहे असा मनुष्य तीं कर्म "मी केलीं" असें मानतो .

देखै पुढिलाचें ओळें। जरि आपुलां माथां घेइजे।
तरि सांघै कां न दटिजे। धनुर्द्वरा ॥ १७४ ॥

तैसीं शुभाशुभे कर्मे। निफजती प्रकृतिर्थमे।
तियें मूर्ख मतिभ्रमे। मी कर्ता द्याणे ॥ १७५ ॥

ऐसा अहंकाराळूट। एकदेशी मूढ।
तेया परमार्थ गुढ। प्रकटावा ना ॥ १७६ ॥

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः।
गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति मत्या न सञ्जते ॥ २८ ॥

धनुर्धरा, जें मूल स्तनपान देखील मोठ्या आयासाने करिते, तें पक्वान्ने
कसें खाईल ? म्हणून अर्जुना ! अशा लहान मुलाला तीं देऊ नयेत.
त्या प्रमाणे ज्यांच्या अंगी कर्म चांगल्या तऱ्हेने करण्याची योग्यता
नाहीं, त्यांना थड्डाविनोदांतही कर्मत्यागाचा उपदेश करू नये.
त्याला सत्कर्माचें आचरण करण्यास लावावें. त्यांच्या जवळ या सत्कर्मा
चरणाचीच स्तुती करावी आणि स्वतःही तसेंव वर्तन ठेवून उदाहरण घालून घाये.
अशा मनुष्याने लोकसंग्रहासाठीं कर्म करीत राहिल्यानें तो
आत्मनिष्ठ असल्यामुळे त्याला कर्मबंध पडणार नाही.

प्रकृतेः, क्रियमाणानि, गुणैः, कर्माणि, सर्वशः,
अहंकारविमूढ, आत्मा, कर्ता, अहम्, इति, मन्यते

हैं पहा अर्जुना ! आपण जर दुसऱ्यांचे ओळें आपल्या डोक्यावर
घेतलें, तर आपण त्या भाराने दडपले जाणार नाहीं का ? सांग.
तसें प्रकृतीच्या गुणाने जीं बरींचाईट कर्म होतात,
त्यांचा कर्ता मी असें घेडे लोक अहंकाराने म्हणतात.
असा जो संकुचित अहंकाराने मूढ झालेला असतो त्या माणसाला
हा निर्हेतुक स्वधर्माचरणाचा परमार्थ मुळीच सागू नये.

तत्त्ववित्, तु, महाबाहो, गुणकर्म, विभागयोः,
गुणा, गुणेषु, वर्तन्ते, इति, मत्या, न, सञ्जते

पण हे महाबाहो अर्जुन ! गुणविभाग आणि कर्मविभाग व त्याचें तत्त्व, हें जाणणारा
मनुष्य सर्व गुण गुणांमध्ये वर्तत आहेत असें मानून आसक्त होत नाही.

जें तत्वज्ञाचां ठांडे । तो प्रकृतिभावो नाहिं ।
जेथ कर्मजात पाई । निफजत असे ॥ १७७ ॥

तो देहाभिमानु सांडूनि । गुणकर्म ३०५खौनि ।
साक्षिभूत होउनि । वर्ते देहों ॥ १७८ ॥

द्वाणौनि शरीरिं जहै होंति । तळ्हीं कर्मबंधें न बाधति ।
जैसा भूतचेष्टा गमस्ती । घेपवे ना ॥ १७९ ॥

प्रकृतेर्गुणसमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

प्रकृतीच्या गुणांनी मोहित झालेले पुरुष गुण व कर्म यांत आसक्त होत
असतात, अशा अल्पज्ञाना सर्व जाणणाऱ्या ज्ञानी पुरुषांनी विघडवूं नये.

एथ कर्म तो चि लिंपे । जो गुणसंभ्रमे घेपे ।
प्रकृतिचेनि आटोपे वर्तनु असे ॥ १८० ॥

इंद्रिये गुणाधारे । राहाटति निजव्यापारे ।
तें परकर्म बलात्कारे । आपादि जो ॥ १८१ ॥

हें असो आतां प्रस्तुत । सांघिजैल तुज हित ।
तें अर्जुना देउनि चित्त । अवधारिं पां ॥ १८२ ॥

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्धयस्य विगतज्वरः ॥ ३० ॥

ध्याननिष्ठ चित्तानें सर्व कर्म माझ्या ठायीं समर्पण करून आशारहित
व ममतारहित होऊन मनांत कसलाच ताप न ठेवतां तू युद्ध कर.

ज्ञानी पुरुष कर्माचे कर्तृत्व आपल्याकडे घेत नाहीत. कारण ज्या प्रकृतीच्या
गुणांपासून हीं सर्व कर्मे उत्पन्न होतात, तिच्याशीं ब्रह्मनिष्ठांचे तादास्य नसतें.

ज्ञानी पुरुष देहाचा अभिमान धरीत नाहीत गुण व गुणांपासून उत्पन्न
होणारीं जीं कर्मे, त्याचें उलंघन करून, देहामध्ये उदासीनतेने राहतात.

म्हणून, ज्याप्रमाणे पृथ्वीवरील प्राण्यांच्या क्रिया सूर्याला लागत नाहीत,
तसे हे शरीरधारी जरी असले, तरी ते कर्मबंधाच्या ताब्यांत जात नाहीत.

प्रकृतेः, गुणसंमूढाः, सज्जन्ते, गुणकर्मसु,
तान्, कर्त्स्नविदः, मन्दान्, कृत्स्नवित्, न, विचालयेत्

या जर्गीं प्रकृतीच्या तडाक्यांत सांपूळून जो गुणांच्या
भुलीला वश होऊन वागतो, तोच कर्मात बद्ध होतो.

इंद्रिये गुणांच्या आधीन होऊन आपापल्या व्यापारांत वर्तत असतां, त्या दुसऱ्यांनी
केलेल्या कर्माचा कर्तेपणा जो बळेंच आपणांकडे घेतो, त्याला कर्म बाधते.

पण अर्जुना, सध्यां हें राहू दें. मी तुला एक हिताची
गोष्ट सांगणार आहें, ती चित्त देऊन एक.

मयि, सर्वाणि, कर्माणि, संन्यस्य, अध्यात्मचेतसा,
निराशीः, निर्ममः, भूत्वा, युद्धयस्य, विगतज्वरः

तरि उचितें कर्मे आघवीं । तुवां आचरौनि मज अर्पवीं ।
परि चित्तवृत्ति हे न्यसावी । आत्मरूपी ॥ १८३ ॥

हें कर्म मी कर्ता । आचरैन मी येया अर्था ।
ऐसा अभिमान झानें चित्ता । रिगों देसी ॥ १८४ ॥

तुवां शरीरपरां नोहावें । कामनाजात सांडावें ।
मग अवसरोचित भोगावे । भोग सकळ ॥ १८५ ॥

आतां कोदंड घेऊनि हातीं । आरूढ पां इग रथीं ।
देइ आलिंगन वीरवृत्ती । समाधानें ॥ १८६ ॥

जगीं कीर्तिं रूढवीं । स्वधर्माचा मानु घाढवीं ।
येया भारापासौनि सोडवीं । मेदिनी हे ॥ १८७ ॥

आतां पार्था निःशंकु होइ । एयं संग्रामा चित्त देइ ।
एथ हें वांचूनि काहीं । करू नैए ॥ १८८ ॥

ऐसे अनुपरोध मत माझें । जिहिं परमादरें स्वीकारिजे ।
श्रद्धासिं अनुष्टिजे । धनुर्द्वारा ॥ १८९ ॥

ते हीं सकळ कर्मी वर्तत । जाण पां कर्मरहित ।
द्वाणौनि हें निश्चित । करणीय गा ॥ १९० ॥

ये त्येतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्वि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

तेक्षा जीं कांही विहित कर्मे अस्यतील तीं सर्व करून मला अर्पण कर.
पण चित्तवृत्तिमात्र सदैव आत्मस्वरूपाचे ठिकाणी वृट ठेवावी
ह्या कर्माचा मी कर्ता आहें, आणि अमुक फलसाठीं हें मी करीत आहें
असा अभिमान तुझ्या चित्तांत कदाचित् येईल, तो येऊं देऊं नकोस.
तूं केवळ देहासकत होऊन राहूं नकोस, सर्व कामनांना टाकून दे आणि
जे काही सुखदुःखात्मक भोग यथाकाळ प्राप्त होतील ते भोग.
आतां, धनुष्य हातीं घे, या रथावर चढ, आणि समाधान
ठेवून य मायामोह सोडून वीरवृत्तीचा स्पीकार कर,
जगांत कीर्तीचा विस्तार कर, स्वधर्माचा मान शिंगेला
चढव, या पापभारापास्यून धरित्रीची मुक्तता कर.
अर्जुना ! आता निःशंक हो, या युद्धाकडे लक्ष दे,
या प्रसंगीं युद्धाशिवाय दुसरी गोष्ट बालूं नकोस.

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

ये, मे, मतम्, इदम्, नित्यम्, अनुतिष्ठन्ति, मानवाः,
श्रद्धावन्तः, अनसूयन्तः, मुच्यन्ते, ते, अपि, कर्मभिः

जे कोणीही पुरुष दोषबुद्धी रहित व श्रद्धायुक्त होऊन माझ्या या
मताला अनुसरून वागतात ते पुरुष सर्व कर्मापास्यून मुक्त होतात.

अर्जुना माझें हें निश्चित मत जे कोणी पुरुष अत्यंत आदराने
प्रमाण मानतात व त्याचें श्रद्धायुक्त मनानें अनुष्ठान करतात,
ते सर्व कर्म करीत असले तरी ते सर्व कर्मरहित आहेत
असे समज. म्हणून हें कर्म अवश्य करणीय आहे.

ये, तु, एतत्, अभ्यसूयन्तः, न, अनुतिष्ठन्ति, मे, मतम्,
सर्वज्ञान, विमूढान्, तान्, विद्वि, नष्टान्, अचेतसः

जे कोणी पुरुष या माझ्या उपदेशाकडे दोष वृष्टीने पाहतील व त्याचें
अनुष्ठान करणर नाहींत, ते लोक ज्ञानविहीन मूर्ख व चित्तभ्रष्ट झाले असें समज.

नातरि प्रकृतिमंत होउनि । इंद्रियां लळा देउनि ।
जे हें मत माझें अक्षेरुनि । ३५संडिति ॥ १९१ ॥

जे सामान्यत्वें विशेषिति । अवज्ञा करून देखति ।
कां हा अर्थवाढु घ्यणति । वाचाळपणे ॥ १९२ ॥

ते मोहमदिरा भ्रमले । विषयविखे घारले ।
अज्ञानपंक्तीं बुडाले । निप्रांत जाणै ॥ १९३ ॥

देखै शवाचां हातिं दीधलें । जैसे रत्न कां वाया गेले ।
नातरि जात्यंथा पाहाले । प्रमाण नोहे ॥ १९४ ॥

कां चंद्राचा उदयो जैसा । उपेगा न वचे चि वायसां ।
मूर्खां विवेकु हा तैसा । रुचैल ना ॥ १९५ ॥

द्व्याणौनि ते न मानिति । आणिक निंदा हीं करूं लाहाती ।
सांघैं पतंग काइ साहाति । प्रकाशाते ॥ १९६ ॥

तैसे ते पार्था । जे विमुख एया अर्था ।
तिहीसिं संभाषण सर्वथा । करावें ना ॥ १९७ ॥

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

द्व्याणौनि इंद्रिये इयें एके । जाणतेन हीं पुरुषे ।
लाळार्हीं ना कवतिके । आदिकरूनि ॥ १९८ ॥

नाहींतर प्रकृतीच्या आधीन होऊन व इंद्रियांचे लाड करून,
जे लोक ह्या माझे मताचा अक्षेरून त्याचा त्याग करितात.

जे या मताला क्षुल्क समजतील, किंवा तुच्छतेने याकडे
पाहतील, किंवा जे वाचाळपणाने ह्यास पुष्पित वाणी म्हणतात;
ते मोहरूपी मदिरा पिऊन उन्मत्त झालेले आहेत. त्यांना विषयसुखरूपी
विषाची बाधा झाली, ते अज्ञानरूपी चिखलांत फराले हें निःसंशय जाण.

प्रेताच्या हातांत दिलेले रत्न जसें फुकट जातें, किंवा जो जन्मांध
आहे, त्याच्यायाठीं उजाडणे हें कांहीं कालदर्शक प्रमाण नव्हे.
किंवा चंद्रोदयचा जसा काघव्याला कांहींच उपयोग होत नाहीं, त्याप्रमाणे
अज्ञानी मूर्खाना माझा उपदेश हितकर वाटणार नाही किंवा रुचणार नाही.
ते या उपदेशाला तर मानीत नाहीतच व आणखी माझ्या मताची निंदा करूं पाहतात.
हे असेच व्हावयाचें, कारण पतंगाला कधीं तरी दिव्याचा प्रकाश सहन होतो का ?
त्याप्रमाणेच, वा अर्जुना, ज्यांना या परमार्थ विचाराचा
कंठाला येतो, त्यांच्याशीं याचिषयीं भाषणही करूं नये.

सदृशम्, चेष्टते, स्वस्याः, प्रकृतेः, ज्ञानवान्, आपि,
प्रकृतिम्, यान्ति, भूतानि, निग्रहः, किम्, करिष्यति

सर्व प्राणी आपल्या प्रकृतीच्या स्वाधीन होऊन वागतात, ऐचेच नाही ते ज्ञानी पुरुष
देखील आपल्या प्रकती प्रमाणेच वागतात, तर तेथें निश्चयांचे काय चालणार ?

म्हणूनच एखादा जरी मोठा ज्ञानी असेल तरीही त्याने
सहज मौज म्हणूनही इंद्रियांचे चोचले पुरचू नयेत.

हां गा सर्पसीं खेळो एईल । किं व्याघ्रसंगु सिद्धी जाईल ।
सांघै हल्लाहल जिरैल । सेविलें काइ ॥ १९९ ॥

देखै खेळतां अग्नि लाविला । मग तो न संवरे जैसा उथळला ।
तैसा प्रकृती मानु दीधला । भला नोहे ॥ २०० ॥

यऽहं तस्मि अर्जुना । एया शरीरा पराधीना ।
कां नाना भोगरचना । मेळवाची ॥ २०१ ॥

आपण सायायें करुनि बहुतें । स्कळें समृद्धिजातें ।
मग उदो अस्तु येयातें । प्रतिपाद्यावें ॥ २०२ ॥

मग हें तंच पांच मेळावा । शेषीं अनुसरैल निजस्वभावा ।
तेव्हालि लोकें गिविसावा । सीणु आपुला ॥ २०३ ॥

द्वौनैनि केवळ देहभरण । ते उघड जाणै नागवण ।
एयालागि एथें अंतष्करण । देयावें ना ॥ २०४ ॥

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न चशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

प्रत्येक इंद्रियाची विषयाविषयीं आघड व नाघड असते, त्या दोहोंना
वश होऊ नये. कारण हे रागद्वेष हे परमार्थ मार्गातील लुटाऱ्या आहेत.

यऽहं इंद्रियांचिया आर्ता- । सरिसा विखो वोपितां ।
संतोखु किर चित्ता । आपैल ॥ २०५ ।

परि तो संवचोराचा सांधातु । जैसा नांव चि येक स्वस्यु ।
जंव नगराचा प्रांतु । सांडिजैना ॥ २०६ ॥

बापा विखाचिया मधुरता । झाने आवडि उपजे चित्ता ।
तो परिणामु न विचारितां । सेवावें ना ॥ २०७ ॥

सर्पाशीं कधी खेळतां येईल काय ? किंवा वाघाचा संवंध ठेवणे
शक्य आहे काय ? किंवा हल्लाहल विष खाले तर ते पचेल काय ?
अर्जुना ! पहा, खेळतां खेळतां जरी अग्नी लागला व पेटला तर तो सांवरला
जात नाही. तसेच इंद्रियांचे लाड पुरविण्यात काही भले होणार नाही.
नाही तरी हें आपले शरीर काळाच्या स्वाधीन आहे. या पराधीन देहाच्या
सुखाकरिता, अर्जुना ! नाना प्रकारची भोगसाधने कशासाठीं जुळवावयाचीं ?
पुष्कल यन्त्र करून आणि सर्व गोष्टी संपादन करून त्यांच्या
साध्याने या परस्वाधीन देहाचे पोषण कां करावें बरे ?
अहो, हें तर पांचभौतिक आहे, आणि पुन्हा मृत्यूनंतर पंचतत्त्वात
विलीन होणार आहे, त्या वेळीं आपण केलेले श्रम कोठें शोधून काढावेत ?
म्हणून, केवळ शरीरपोषण करणे, म्हणजे आपली उघडउघड
नागवण आहे, यास्तव, केवळ पिंडपोषणाकडे अंतकरण लावू नये.

इन्द्रियस्य, इन्द्रियस्य, अर्थं, रागद्वेषौ, व्यवस्थितौ,
तयोः, न, चशम्, अगच्छेत्, तौ, हि, अस्य, परिपन्थिनौ

एरव्हीं इंद्रियांची ओढ ज्या विषयाकडे आहे तोच विषय इंद्रियाला
भोगू दिल्यास आपल्याला सुख घाटेल, चित्त तुष्ट होईल हे खरे.

पण हा विषयसंपर्क म्हणजे संभावित चोरांची संगत असते. जों पर्यंत नागरी
वस्ती संपत नाहीं, तोपर्यंतच ते गप्प बस्यार. पण निर्जन मार्गावर लुटणार.

बाबा, बचनागादि विषे गोड आहेत खरीं; त्या विषाच्या
मधुरतेची भूल मनाला पडली तर परिणामी ते प्राणघातक ठरते.

देखै इंद्रियीं कामु असे । तो लावी सुख दुरासे ।
जैसा जर्णी मीनु आविंसे । भूलविजे ॥ २०८ ॥

परि तेयामाझारि गळु आहे । तो प्राणातें घेउनि जाये ।
तो जैसा ठाउवा नोहे । झांकवळपणे ॥ २०९ ॥

तैसें अभिलाषें एणे कीजैल । जरि विषयांची आशा धरिजैल ।
तरि वरपडेया होइजैल । क्रोधानला ॥ २१० ॥

जैसा कवळूनियां पारधी । घातेचिये संधी ।
आणि मृगातें बुद्धी । साधावेया ॥ २११ ॥

एथ तैसी चि परि आहे । द्व्याणौनि तुज हा संसर्गु नोहे ।
पार्था दोन्ही कामक्रोध हे । घातक जाणै ॥ २१२ ॥

द्व्याणौनि आश्रो हा न करावा । मनीं हीं आठौ न धरावा ।
एकु निजघृतिचा ३०लावा । नाशों नेंदि ॥ २१३ ॥

श्रेयान्स्यधर्मो विगुणः परधर्मात्स्यनुष्टितात् ।
स्यधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

ऊतम रतीने आचरलेल्या परधर्मापेक्षां गुणरहित असला तरी स्यधर्मच अति उत्तम
होय. स्यधर्मात मरण पावणे कल्याणप्रद आहे व दुसऱ्यांचा धर्म भीतिदायक आहे.

आगा स्यधर्मु हा आपुला । जर्है कां कठिणु जाला ।
तर्है हा चि अनुष्ठिला । भला देखै ॥ २१४ ॥

एरु आचारु जो परावा । तो देखतां किर घरवा ।
परि आचरतेनि आचरावा । आपुला चि ॥ २१५ ॥

सांघै शूद्रगृहीं आघरीं । जर्है पक्वान्ने आथि घरवीं ।
तियें द्विजे केवि सेवावीं । दुबळा जर्है ॥ २१६ ॥

त्याप्रमाणे इंद्रियांमध्ये जी विषयवासनेची लालसा सुखाविषयीं खोटी आशा
निर्माण करते, ज्याप्रमाणे गळाला लावलेले आमिष माशाला भुलवितें,
परंतु त्या अमिषांत प्राण हरण करणारा गळ आहे,
आणि शेवटी तो आपला प्राण घेईल हे मासा जाणत नाही.

त्याप्रमाणे या कामाने लोभ उत्पन्न होऊन विषयसुखाची आशा धरली जाईल
आणि ती आशा सफल होत नाही हे पाहून क्रोधाच्या अग्नीत पडण्याची वेळ येईल.
ज्याप्रमाणे पारधी मृगाला धरण्याकरितां चारी बाजूनीं
घेऊन त्याचा घात होईल अशा ठिकाणीं बुद्ध्या आणतो
त्याप्रमाणे ह्या विषयांची तळा आहे, अर्जुना ! काम क्रोध
हे दोन्ही परमार्थात घातक आहेत. यांचा संग धरू नकोस.
म्हणून विषयांचा आश्रयच करू नये, एवढेच नाही तर मनाने देखील त्यांचे कधी
स्मरण करू नये आपल्या धर्माचरणाचा जो जिव्हाला, तो नष्ट होऊं देऊ नकोस.

श्रेयान् स्यधर्मः, विगुणः, परधर्मात्, स्यनुष्टितात्,
स्यधर्मे, निधनम्, श्रेयः, परधर्मः, भयावहः:

अरे स्यतःचा आचारधर्म म्हणजे विहित कर्तव्य करण्याचा धर्म,
आचरण्यास कठीण जरी असला तरी तो आचरणांतच कल्याण आहे.
दुसऱ्याचा धर्म जरी खरोखर दिसण्यांत चांगला असला, तरी आचरण
करणाराने आपणांस विहित असलेल्या कर्माचेच आचरण करावें.
शूद्राच्या घरी जरी उत्तम पक्वान्ने केलेली असली तरी, ब्राह्मण
जरी अत्यंत दरिद्री आहे म्हणून त्याने तीं कशी खारीं घरे ?

हें अनुचित कैसेनि कीजे । अप्राप्य केवि इक्षिजे ।
अथवा इक्षिलें हीं पाविजे । विचारिं पां ॥ २१७ ॥

तरि लोकाचीं धवळारें । देखौनियां मनोहरें ।
असतीं तण्हारें । सांडाचीं केवि ॥ २१८ ॥

हें असो वनिता आपुली । कुरूप जऱ्हे जाली ।
तहैं भोगितां ते चि भली । जियापरीं ॥ २१९ ॥

तेवि आवडे तैसा सांकडु । आचरतां जऱ्ही दुवाडु ।
तहैं स्वधर्मे चि सुरवाडु । पारन्त्रिकि ॥ २२० ॥

हां गा शर्करा आणि दूध । हें गौल्य किर होये प्रसिद्ध ।
परि कृमिदोषीं विरुद्ध । घेपे केवि ॥ २२१ ॥

ऐसेनि हिं जरि सेविजैल । तरि ते अल्कुकी चि आगा उरैल ।
जें तें परिणामीं पथ्य नक्हैल । धनुर्दरा ॥ २२२ ॥

द्वाणोनि आणिकासि जें यिहित । आणिक आपणेया अनुचित ।
तें नाचरावें जरि हित । विचारिजे ॥ २२३ ॥

एया स्वधर्मातं अनुष्ठितां । जरि वेचु होईल जीविता ।
तो हीं नीका वर उभयता । दीसतसे ॥ २२४ ॥

अजुर्बन उवाच :- अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्ण्य बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

ऐसें समस्तसुरशिरोमणी । बोलिले जेथ शारंगपाणी ।
तेथ अर्जुनु द्वाणे विनवणी । आथि देवा ॥ २२५ ॥

असें हें अनुचित कर्म कसें करावें ? त्याची इच्छा कशाला करावी ? आणि जरी इच्छाही झाली, तरी तें मिळावें, म्हणून धडपड कशासाठीं, तें सांग बघूं ?
तसेच दुसऱ्या लोकांची सात मजलीं सुंदर घरें पाहून आपले घर गवताने शाकारलेले म्हणून ते मोडून टाकावे का ?

असो, आपली बायको जरी रूपानें वाईट असली तरी तिचीच संगति जशी आपल्यास कल्याणाची होते,
त्याप्रमाणे आपला स्वधर्म कितीही कष्टकर असो, आणि आचरण करण्यास त्रासाचा असल तरी तो आपल्यास परलोकीं सुख देणारा आहे.

साखर व दूध हे एकत्र फार गोड लागतात हे सर्वाना माहीत आहे पण कृमीच्या आजारांत देणे कुपथ्य होते, त्याने दूधसाखर कशाला घ्यावी ?
अर्जुना, इतक्यावरही जर रोग्यानें ते सेवन केले, तर त्याचा तो हट्यादी पणाच ठरेल. कारण परिणामीं तें कुपथ्यच ठरेल.

म्हणून, आपले हित पाहणे असेल, तर जें दुसऱ्यास उचित असून आपल्यास अनुचित, अयोग्य असेल ते करूनये.
आपलास्वधर्म आचरीत असता, जरी प्राण खर्ची पडले, तरी इहलोकी श्रेय व परलोकी उत्तम गती या दोन्ही प्रकारे तेही कल्याणाचे हाईल.

अथ, केन, प्रयुक्तः, अयम्, पापम्, चरति, पूरुषः,
अनिच्छन्, अपि, वार्ष्ण्य, बलात्, इव, नियोजितः:

अर्जुन म्हणाला, हे कृष्णा तर मग हा पुरुष बलात्कारानें करावयास लाविल्या
प्रमाणे इच्छा नसतांना देखील कोणाकडून प्रेरित होऊन पापाचे आचरण करितो ?

सर्व देवांत श्रेष्ठ अशा श्रीकृष्णाने असे सांगितले त्यावर
अर्जुन म्हणाला देवा, आपले चरणीं माझी एक प्रार्थना आहे.

हें जें जें तुद्दीं सांघितले । तें सकळ किर मियां परिसिले ।
परि आतां पूसैन काहीं आपुले । अपेक्षित ॥ २२६ ॥

तरि देवा हें कैसें । जें ज्ञानियां हीं स्थिति भ्रंशे ।
मार्गु सांडूनि अनारिसें । चालत देखों ॥ २२७ ॥

सर्वज्ञ जे ही होंति । हेय उपादेय जाणति ।
ते ही परर्धर्मा व्यभिचरति । कवणे गुणे ॥ २२८ ॥

बीजा आणिक भूसा । अंधु निवाडु नेणे कां जैसा ।
नाव येक देखणा हीं तैसा । घरले कां पां ॥ २२९ ॥

जे असता संग सांडिति । ते चि कां संसर्गु करितां न धांति ।
चनवासी ही येविति । जनपदातें ॥ २३० ॥

आपण तरि पलति । सर्वस्ये पाप चुकविति ।
परि बळिवंडे सूडिजति । जेया चि माड्हि ॥ २३१ ॥

जेयाची घेंति विवरी । ते जडौनि ठाके जीवेसी ।
चुकविति ते गिंवरी । तेयातें चि ॥ २३२ ॥

ऐसा बळात्कारु एक दीसे । तो कोणा एथ असे ।
हें घोलाचें हृषीकेशे । पार्थु द्याणे ॥ २३३ ॥

श्रीभगवानुवाच -

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्घः ।
महाशनो महापापा विद्वेयनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

श्री भगवान् म्हणाले : रजोगुणापासून उत्पन्न झालेला हा काम क्रोध आहे आणि
अतिशय आधाशी आणि महापापी आहे. तूं या लोकीं याला वैरी समज.

तंव हृदयकमळरामु । जो योगियांचा कामु ।
तो द्याणतु असे पुरुषोत्तमु । सांघौनि आइकै ॥ २३४ ॥

आपण जें मला आतां सांगितले, तें मीं सर्व नीट ऐकले,
तरी मला जें अपेक्षित असे काहीं विचारीन म्हणतो.

देवा, असें कसें घडते, कीं ज्ञातेही आत्मवृत्तीच्या स्थितीपासून
भ्रष्ट होतात, आणि आडमार्गांने चालत असलेले कां दिसतात ?

जे सर्वज्ञ आहेत व जे आपल्या कल्याणाचा मार्ग जाणतात तेही
कोणत्या कारणाने परर्धर्म स्थीकारून स्वर्थर्माचे उल्लंघन करितात ?

बी आणि कोंडा यांचा निवाडा आंधब्याला करतां येणार
नाही; पण डोळसानेही तो तसा गोंधळ काय म्हणून करावा ?

जे असलेला संग सोडतात, तेच पुन्हा संग करूनही तृप्त होत नाहीत;
त्यांनीं खरोखर चनांत रहावें, तेही मनुष्यवस्तींत येऊन राहतात.

पापभीरु लोक हातून पाप घडू नये म्हणून संपर्क टाळतात, अगदी पापा
पासून लपून राहतात पण तेच बुद्ध्या आपण होऊन पापाचारांत शिरतात.

ज्या घस्तूचा मनाने कंटाळा केला आहे, तिचाच जीवाला ध्यास लागून
राहतो, आणि जी घस्तु आपण चुकवू पाहतों ती गव्यात येऊन पडते.

अर्जुन म्हणतो, देवा, अशा रीतीचा बळात्कार करण्याचे सामर्थ्य कोणाचे
आहे ? तें श्रीकृष्णा, मला कृपा करून सांगा. असे अर्जुन म्हणाला.

कामः, एषः, क्रोधः, एषः, रजोगुण, समुद्घः,
महाशनः, महापापा, विद्व, एनम्, इह, वैरिणम्

तेच्हां हृदयरूपी कमलामध्ये विश्रांती घेणारे व निरिच्छ झालेले योगी
इच्छा करतात, तो परमात्मा श्रीकृष्ण म्हणतो, अर्जुना ! सांगतों ऐक.

तरि हे कामक्रोध पाई । जेयाते कृपेचा सांटोवा नाहीं ।
हे कृतांताचा ठांड । मानिजाति ॥ २३५ ॥

हे ज्ञाननिधीचे भूंघंग । हे विषयरानिचे वाघ ।
भजनमार्गिचे मातंग । मारक हे ॥ २३६ ॥

हे देहदुर्गिंचे डोंड । इंद्रियग्रामिंचे कोंड ।
एयांचे व्यामोहादिक धवड । जगावरि ॥ २३७ ॥

हे रजोगुणा मानेयाचे । समूळ ऐसे आखलिंचे ।
धायेपण येयांचे । अविद्या केले ॥ २३८ ॥

हे रजाचे किर जाले । परि तमासि पठियंते भले ।
तेणे निजपद एयांसि दीधले । प्रमादजात ॥ २३९ ॥

हे मृत्युचां हान घरीं । मानिजाति निकियापरीं ।
जें जीविताचे वैरी । द्व्याणौनियां ॥ २४० ॥

जियां भूकेलियां आविस्या । हें विश्व न पुरे चि घांस्या ।
तिया कुळवाडि एया चि आशा । चालिजत असे ॥ २४१ ॥

कघतिके कघलितां मुष्टि । जिये चौदा ही भुवने येंकुटीं ।
ते भ्रांति तियेची धाकुटी । द्व्याणौनि सरे ॥ २४२ ॥

जे लोकन्याचे भातुके । फार करित खाये कघतिके ।
ते दासिपणाचेनि बिके । तृष्णा जिए ॥ २४३ ॥

हें असो मोहें मानिजे । एयांते अहंकारे घेये दीजे ।
जेणे जग आपुलिं भोजे । नाचविजत असे ॥ २४४ ॥

नेणसि सत्याचा भोक्सा काढिला । मग अकृत्य तणकुटा भरिला ।
तो दंभु नक्के रुढविला । लोकीं इहीं ॥ २४५ ॥

तर बाबा, हे कामक्रोध आहेत असे समज, त्यांच्या ठायी
दयेचा अंशही नसतो. हे साक्षात् मृत्यूच आहेत असे समज.
हे आत्मज्ञानरूपी ठेव्यावर बसलेले सर्व आहेत, हे विषयरूपी दव्यांत राहणारे
वाघ आहेत. किंवा ईश्वरभक्तीच्या वाटेवरले प्राणघातक मांगच समजावे.
हे देहरूप किल्याचे मजबूत दगडी चिरे आहेत हे इंद्रियांच्या गावाचे तट आहेत,
आणि सर्व जगांत भ्रांती घगैरे उत्पन्न करण्याविषयीं ह्यांचे प्रावल्य आहे.
कामक्रोध हे मनाचा रजोगुणच होय. मुळापासूनच याचीं प्रकृती आसुरी.
आणी अविद्येने म्हणजे विपरीत भ्रांतीने यांना दाईप्रमाणे दूध पाजून वाढविले.
हे रजोगुणापासून उत्पन्न झालेले खरे, परंतु तमोगुणाचे फार आवडते आहेत;
त्यामुळे प्रमाद व मोह या विकांरांचे सिंहासनच तमोगुणाने यांना बहाल केलेले आहे.
हे जीविताचे शत्रू आहेत, म्हणून मृत्यूच्या म्हणजे
यमाच्या नगरात यांची चांगली चलती आहे
या कामक्रोधांची भूक केवढी मोठी आहे पाहा. यांना सबंध विश्व एका घांसालाही
पुरत नाही. यांच्या व्यापाराची देखरेख करते ती म्हणजे चांडाळीण आशा !
लीलेने मुठींत धरली तर चौदाही भुवने जिला अपुरी
आहेत, ती भ्रांती यांची लाडकी धाकटी बहीण आहे.
ही भ्रांती केवळ भातुकली खेळतां खेळतां सहज तिन्ही लोक खाऊन
टाकते; त्या भ्रांतीच्या दासीपणाचे जोरावर तृष्णा जगली आहे.
हें असो, पण मोहाजवळ या कामक्रोधांना फार मान आहे, जगाला आपल्या
भोगासाठी जो नाचवतो तो अहंकार या कामक्रोधांजवळ देण्याघेण्याचे व्यवहार करतो.
या अहंकाराने सत्यपणाचा जो गाभा तोच नाहीसा केला व त्यात असत्याचा
पेंढा भरला. असा जो दंभ तो या कामक्रोधानी जगात पुढे आणलां.

साध्वी शांति नागविली । माया मांगि श्रिंघारिली ।
तियेकरवि विटाळविलीं । ईहीं साधुवृदे ॥ २४६ ॥

एहीं विवेकाची त्राये फेडिली । वैराग्याची खाल काढिली ।
जींतेया मान मोडिली । उपशमाची ॥ २४७ ॥

इहीं संतोखवन खांडिलें । धैर्यदुर्ग पाडिलें ।
आनंदरोप सांडिलें । उपटूनियां ॥ २४८ ॥

इहीं बोधाची चोपि लूसिली । सुखाची लीपि पूसिली ।
जिक्कारीं आगि सूदली । तापक्रयां ॥ २४९ ॥

हे आंगा तरि घडले । जीवीं चि आयि जडले ।
परि नांतुडति गिविसिले । ब्रह्मादिकां ॥ २५० ॥

हे चैत्यन्याचां सेजारीं । वसरति ज्ञानाचां एकहारीं ।
झणौनि प्रवर्तले मारीं । संवरति ना ॥ २५१ ॥

हे जळेंविण बुडलिति । आगीविण जाळिति ।
न घोलत कवळिति । प्राणियांते ॥ २५२ ॥

हे शस्त्रेंविण साधिति । दोरेंविण बांधिति ।
ज्ञानियां तरि वधीति । पैज घेऊनि ॥ २५३ ॥

हे चिखलेंविण रोविति । पासिकेंविण गोविति ।
हे कोण्हा हीं जोगे नक्ती । आंतुघटपणे ॥ २५४ ॥

धूमेनाग्रियते वन्हिर्यथादर्शो मलेन च ।
यथोल्येनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

ज्याप्रमाणे धुराने अग्री आणि धुळीने आरस्या आच्छादिला जातो तयेंच ज्याप्रमाणे
चारेने गर्भ झांकलेला असतो त्याप्रमाणेच त्या कामानेहें ज्ञान आच्छादित केलें आहे.

या कामक्रोधांनी पतिव्रता जी शांती तिला वस्त्रहीन केले; आणि त्याच वस्त्रालंकारानी
मायारूपी मातंगीला सजघून तिच्याकडून साधूंचे समुदाय भ्रष्ट करविले.
यांनी विवेकाला त्राहि भगवान् केले. वैराग्याच्या अंगाची
कातडी सोलून काढली, व जिघंत उपशमाची मानच मोडली.
यांनी संतोषाची वनराई तोडून टाकली, धैर्याचे किले पाडून टाकले, आनंदरोपटे
साधकाच्या मनात जरा कुठे उगवत होते ते त्यांनी उपटून फेकून दिले.
यांनी ज्ञानाचीं रोपटी तोडून टाकलीं, आणि सुखाची भाषा पुसून टाकली.
आणि त्रिविध तापांची आग मनुष्याच्या जिवाच्या ठायी पेटचून दिली !
हे शरीराबरोबर घडलेले असून चित्तात दृढ खिळून बसले आहेत,
पण यांना शोधूं गेलें, तर ब्रह्मादिकांनासुधा गंवसत नाहीत.
हे चैतन्यतत्त्वाजवळच ज्ञानाच्या पंक्तीला खेटून बसतात, म्हणून
जगताचा महाप्रलय करण्यास प्रवृत्त होऊन कोणाला आवरत नाहीत.
हे पाण्याचांचून बुडवितात, अग्नीचांचून जाळतात आणि
कोणतीही पूर्वसूचना न देता प्राणिमात्रांवर झडप घालतात.
शस्त्राशिवाय हे धाव करून धात करतात, पाश नसतांनाच बांधू
पहातात. विशेषतः जो ज्ञानी, त्याला तर हे विडा उचलून ठार मारतात.
हे चिखलाचांचून जिवाना रुपवितात, जाळ्याचांचून पकडतात,
हे फार आंत असल्यामुळे कोणालाही आटोक्यांत आणतां येत नाहीत.

धूमेन, अग्रियते, वन्हः, यथा, आदर्शः, मलेन, च,
यथा, उल्बेन, आवृतः, गर्भः, तथा, तेन, इदम्, आवृतम्

जैसी चंदनाची मूळी । गिंवसूनि घेपे व्याळी ।
ना तरि उल्बाची खोली । गर्भस्थासी ॥ २५५ ॥

कां प्रभाविण भानु । धूमेविण हुताशनु ।
जैसा दर्पणु मळहीनु । कहीं चि नसे ॥ २५६ ॥

तसें एहींविण एकलें । आदीं ज्ञान नाहीं देखिलें ।
जैसें कोंडेनियां गुंतलें । बीज निफजे ॥ २५७ ॥

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

आणि हे अर्जुना ! ह्या अग्नीप्रमाणे कधींही तृप्त न होणाऱ्या
कामरूपी ज्ञान्याच्या नित्य वैज्ञाने ज्ञानाला झांकून टाकिले आहे.

तसें ज्ञान तरि विशुद्ध । परि एहिं दीसे प्रबद्ध ।
द्याणौनि तें अगाध । होउनि ठेलें ॥ २५८ ॥

आदि एयाते जीणावे । मग तें ज्ञान पावावे ।
तंच एयां काहीं न प्रभवे । रागद्वेषां ॥ २५९ ॥

एयाते साधावेयालागि । जें बळ घाणिजे आंगीं ।
तें इंधन जैसें आगी । सावाढऱ्यां होये ॥ २६० ॥

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

इंद्रिये, मन व बुद्धी हीं याचें निवासस्थान म्हटलीं जातात त्यांच्या आश्रयाने हा काम
ज्ञानाला घेडून घेऊन झांकून टाकतो हा या इंद्रियादीच्या योगाने मनुष्याला मोहांत फंसवितो.

तस्मात्वपिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी

ज्या प्रमाणे चंदनाच्या मुळाला सर्प घेडून असतात किंवा
पोटांत असणाऱ्या गर्भाला घेष्टणाची गंवसणी असते.

अथवा प्रकाशावांचून सूर्य, धुरांवांचून अग्नी हा धुराशिवाय
असत नाही, किंवा आरसा धुळच्या थराने युक्त असतोच.

तसें या कामक्रोधाशिवाय एकटें असलेले ज्ञान आमच्या नजरेला आले
नाहीं. जसें सालपटाखाली धान्याचे सकस बीज झाकलेले असते.

आवृतम्, ज्ञानम्, एतेन, ज्ञानिनः, नित्यवैरिणा,
कामरूपेण, कौन्तेय, दुष्पूरेण, अनलेन, च

तसें ज्ञान स्वभावतः अत्यंत शुद्ध असूनही या कामक्रोधांनीं घेऊलेले
असते, म्हणून तें प्राप्त होण्याला कठीण होऊन राहिले आहे.

आधी या कामक्रोधरूपी विकाराला जिंकावे व मग निखल ज्ञान लाभेल
असा विचार करावा तर या कामक्रोधांचा मुळीं पराभवच होत नाहीं !

या कामक्रोधांना जिंकण्याकरिता जें सामर्थ्य आपण आपल्या अंगीं आणावे तेवढे
अग्नीला ज्या प्रमाणे सरपण त्या प्रमाणे यांनाच उलट साहाय्य करणारे होते.

इन्द्रियाणि, मनः, बुद्धः, अस्य, अधिष्ठानम्, उच्यते,
एतैः, विमोहयति, एषः, ज्ञानम्, आवृत्य, देहिनम्

तस्मात्, त्यम्, इन्द्रियाणि, आदौ, नियम्य, भरतर्षभ,
पाप्मानम्, प्रजहि, हि, एनम्, ज्ञान, विज्ञान, नाशनम्

म्हणून हे अर्जुना, तू प्रथम इंद्रियांना चश करून ज्ञान आणि विज्ञान यांचा
नाश करणाऱ्या अशा ह्या कामरूपी पाप्याला निश्चयपूर्वक मारून टाक.

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥	इन्द्रियाणि, पराणि, आहुः, इन्द्रियेभ्यः, परम्, मनः, मनसः, तु, परा, बुद्धिः, यः, बुद्धेः, परतः, तु, सः
---	--

बाह्य स्थूल विषय जे आहेत त्यांच्या पलीकडे इंद्रियें आहेत. इंद्रियांपेक्षां मन
श्रेष्ठ आहे; मनापेक्षां बुद्धी श्रेष्ठ आहे; आणि बुद्धी पेक्षा तो (काम) श्रेष्ठ आहे.

तैसे उपाये कीजाति जे जे । ते येयांसी चि होंति विरजे ।
द्वाणौनि हटियांते जीणिजे । ईहीं चि जगीं ॥ २६१ ॥

ऐसेया ही सांकडा बोला । एक उपायूँ असे भला ।
तो करि पां जरि आंगवला । सांघैन तुज ॥ २६२ ॥

तरि एयांचा पहिला कुरुठा इंद्रिये । जेथोनि प्रवृत्ति कर्मांते विये ।
आदीं निर्द्वृत्ति घालीं तियें । सर्वथैव ॥ २६३ ॥

मग मनाची धाव पारुखैल । आणिक बुद्धी सोडवण होईल ।
एतुलेनि तागा एयां मोडैल । पापियांचा ॥ २६४ ॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

अशा प्रकारे बुद्धीच्याही पलीकडे असणाऱ्या परमात्माला जाणून आपल्या बुद्धीच्या
द्वारा मनाला चश करून हे महाबाहो, अजिंक्य अशा कामरूपी शत्रूला मारून टाक.

हे आंतरौनि जरि फीटले । तरि निख्रांत जाण निवटले ।
जैसें रश्मीविण उरले । मृगजळ नाहीं ॥ २६५ ॥

तैसे रागद्वेष जरि निमाले । तरि ब्रद्विचें स्वाराज्य आले ।
मग भोगी सुख आपुले । आपण चि ॥ २६६ ॥

त्याचप्रमाणे कामाला जिंकण्याला जे जे उपाय करावे ते ते त्यालाच साह्य
होतात. म्हणून या जगांत हटयोग्यांवरही हे कामक्रोध विजय मिळवितात.

असे हे कामक्रोध जिंकण्याला कठीण म्हटले, तरी पण त्यांस जिंकण्याचा
एक उपाय आहे, तो जर करता येत असेल तर पहा, मीं सांगतो.

हांचे मूळ घास्तव्य इंद्रियांचे ठिकाणीं आहे, आणि इंद्रियांपासून
कर्माची प्रवृत्ति होते; तेव्हा अगोदर इंद्रियांचेच पूर्णपणे दमन कर.

असें झाले म्हणजे मनाची धाव कुंठित होऊन बुद्धीची सोडवणूक
होईल आणि कामक्रोधादि पाप्यांचा आधारच नाहींसा होईल.

एवम्, बुद्धेः, परम्, बुद्ध्या, संस्तभ्य, आत्मानम्, आत्मना,
जहि, शत्रुम्, महाबाहो, कामरूपम्, दुरासदम्

हे अंतःकरणांतून हुसकावून लाविले, म्हणजे सर्वस्थीं नष्ट झाले,
असे समज. ज्या प्रमाणे सूर्यकिरणांशिवाय मृगजळ राहत नाहीं;

तसेच कामक्रोधाच्या नाशामुळे रागद्वेषाचांही नाश झाला कीं ब्रद्विसुखाचे
साप्राज्य समोरे येतें. मग जीव आपल्या आत्मानंदात सुखरूप राहतो.

जे गुरुशिष्याची गोठी । पदपिंडाची गांठी ।
तेथ स्तिर होउनि नुठी । कक्षणी काळी ॥ २६७ ॥

एसें सकल सिद्धांचा रातँ । देवी लक्ष्मीयेचा नाहो ।
राया आईकै देवदेव । घोलता जाला ॥ २६८ ॥

आतां पुनरपि तो अनंतु । आय एक मातु ।
सांघैल तेथ पांडुसुतु । प्रश्नु करिल ॥ २६९ ॥

तेया घोलाचा हान पाडु । कां रसवृत्तिचा निवाडु ।
जेणे श्रोतेयां होईल सुरवाडु । श्रवणसुखाचा ॥ २७० ॥

ज्ञानदेव ३० द्याणे निवृत्तिचा । चांगु उवातँ धरूनु उन्मेषाचा ।
मग हा संचादु हरिपार्थाचा । भोगां बापा ॥ २७१ ॥

हीच गुरुशिष्यांची गुह्य गोष्ट; हेच जीघब्रह्मांचे ऐक्य. तें ऐक्य प्राप्त करून घेऊन तेथे स्थिर हो. तेथून केवळाही ढलूऱ नको. संजय म्हणतो, राया धृतराष्ट्र ! सर्व सिद्धांचा राजा, लक्ष्मी देवीचा पती देवाधिदेव श्रीकृष्ण हें असें अर्जुनाला म्हणाला. आता पुन्हा तो अनंत भगवान् श्रीकृष्ण सृष्टीच्या आरंभीची एक कथा सांगतील, ती ऐकून अर्जुन प्रश्न करील. त्या दोघांच्या बोलण्याची योग्यता तसेच त्या भाषणांतील रसाळपणाचा परिपोष त्याचे योगाने श्रोत्यांना श्रवणसुखाची मेजवानीच त्यात मिळेल, निवृत्तिनाथांचे शिष्य ज्ञानदेव म्हणतात, कीं बुद्धी चांगली सूक्ष्म करून, ज्ञान लालसेला चांगली स्फूर्ती देऊन, बाबानो कृष्णार्जुनांचा संवाद ऐका.

ॐतत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः

सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी

अध्याय चौथा

आजि श्रवणेदिया पीकले । जेणे हें गीतानिधान देखिले ।
आतां स्वप्न चि हें तूकले । साचासरिसे ॥ १ ॥

आदी चि विवेकाची गोठी । वरि प्रतिपदी कृष्णु जगजेठी ।
आणि भक्तराजु किरीटी । परितसे ॥ २ ॥

जैसा पंचमालापु सुगंधु । किं परिमळु आणि सुख्खादु ।
भला जाला विनोदु । कथेचा इये ॥ ३ ॥

कैसी आगळीक दैवांची । जें गंगा जोडली आमृताची ।
हो काज तपें श्रोतेयांची । फला आली ॥ ४ ॥

आतां इंद्रियजात आघयें । तेणे श्रवणाचे घर रिगावे ।
मग संघादसुख भोगावे । गीताख्य हें ॥ ५ ॥

हा अतिशयो अतिप्रसंगे । सांडूनि कथा चि ते सांधे ।
जें कृष्णार्जुन दोघै । बोलत होते ॥ ६ ॥

तेकळी संजयो रायातें ह्याणे । अर्जुनु अधिष्ठिला दैवगुणे ।
जें अतिप्रीती नारायणे । बोलिजेत असे ॥ ७ ॥

देवी लक्ष्मी येतुली जवळिक । परि तेही यया प्रेमाचे नेदखे चि मुख ।
आजि कृष्णस्नेहाचे पीक । ययातें चि आयि ॥ ८ ॥

सनकांदिकांचेया दुरासा । वाढिनलेया किर बहुवसा ।
परि तियाही येणे मानें येशा । येंती चि ना ॥ ९ ॥

यया जगदीश्वराचे प्रेम । येथ दीसतसे निस्तृपम ।
कैसे पार्थं येणे सर्वोत्तम । पुण्य केले ॥ १० ॥

हो काज येयाचेया प्रीती । हा अमूर्तु आला व्यक्ती ।
मज येकवंकिचिया स्थिती । आवडतसे ॥ ११ ॥

आतां श्रवणेदियाला सुकाळ आला आहे, कारण गीतारूपी मोठा निधीच त्या कानांनी पाहिला, आतां हें झोपेंत दिसलेले मधुर स्वप्नच खरें झाले आहे. आर्थीच आत्मानात्मविवेकासारख्या विषयाचे प्रतिपादन त्यांत वक्ता प्रत्यक्ष जगदीश्वर श्रीकृष्ण असून भक्तामध्ये श्रेष्ठ अस्यारा अर्जुन तें ऐकत आहे. जणूं काय सुख्खर पंचमास्यावे सुगंध परिमळावा, किंवा सुगंधायाचे रुचकर, खाद्य, त्याप्रमाणेच श्रीकृष्णार्जुन संघादरूप कथेचा आनंद आहे, काय दैवाचा जोर पहा ! ही अमृताची गंगाच लाभली म्हणायची; किंवा जिच्यामुळे श्रोत्यांची जपतपे फलांस्य आलीं आहेत. आतां एकूण एक इंद्रियांनी श्रवणेदियाचा आश्रय करावा; आणि हा, गीता, नांवाच्या कृष्णार्जुनसंघादाचा रस सेवन करावा. तेक्कां संतमंडली ज्ञानेश्वरास्य म्हणलीं कीं, हा अप्रासंगिक पाल्हाळ पुरेकर व कृष्ण आणि अर्जुन हे दोघे बोलत होते ती कथा आम्हांला सांग. त्या वेळी संजय धृतराष्ट्राजाला म्हणाला, खरोखर भाग्यानेच अर्जुनाचा आश्रय केला कारण प्रत्यक्ष भगवान् श्रीकृष्ण त्याच्याशी मोठ्या प्रेमाने बोलत अहेत. लक्ष्मी देवी नेहमीं सन्निध राहणारी, तिलाही जें प्रेमसुख पाहायलासुद्धा मिळाले नाही; तेंच श्रीकृष्ण प्रेमाचे संपूर्ण सुख या अर्जुनाला मिळाले. सनकादिक हें श्रीकृष्णाचे प्रेमसुख मिळावे म्हणून पुष्कळ दिवसांपासून सारखी आशा करीत राहिले, पण त्यांनाही अर्जुनाच्या तोडीचें यश साधले नाही. खरोखर या अर्जुनाची पुण्याई थोर, कीं ज्या योगानें त्याचे ठिकाणीं जगदीश्वराचे अनुपमेय प्रेम वृष्टीय पडते कीं प्रत्यक्ष निराकार परमेश्वर याच्याकरितां साकार होऊन आवतरला त्या अर्जुनाची त्याच्याजवळची ऐव्यभावना मला फारच हृदयंगम घाटते.